

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ
ШАРҚ МАДАНИЯТИ ВА МЕРОСИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

КАМОЛА РАХМАТЖОНОВА

**ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА СОН ВА
КЕЛИШИК ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИНИНГ
ЧОҒИШТИРМА ТИПОЛОГИЯСИ**

Тошкент – 2022

К.А. Рахматжонова – Ҳиндий ва ўзбек тилларида сон ва келишик грамматик категорияларининг чоғиштира типологияси. – Тошкент, 2022. – 120 б.

Ушбу монография ҳиндий ва ўзбек тилларида сон ва келишик грамматик категорияси таснифи, уларнинг структур, семантик ва функционал хусусиятига кўра тафовут ва ўхшашликлари масалаларини илмий ўрганишга бағишланган бўлиб, шарқшунос-тилшунослар, шунингдек, шу соҳада тадқиқот олиб бораётган мутахассисларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

Ш.Б.Содиқова	филология фанлари номзоди, доцент
Х.Б.Бегизова	филология фанлари номзоди, доцент

Такризчилар:

Ҳ.А.Дадабоев –	филология фанлари доктори, профессор
Н.Ғ.Незомиддинов –	филология фанлари доктори, профессор
Н.Б.Ходжаева –	филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Мазкур монография Тошкент давлат шарқшунослик университети Кенгашининг 2021 йил 7 октябрь 2-сонли мажлис наشرга тавсия этилган.

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2022

Indian Council for Cultural Relations
भारतीय सांस्कृतिक सम्बन्ध परिषद्

लाल बहादुर शास्त्री भारतीय सांस्कृतिक केंद्र,
भारतीय राजदूतावास,
ताशकन्द

प्रस्तावना

इस शोधग्रंथ रूपी पुस्तक में हिंदी और उज़्बेकी भाषाओं की विशिष्ट विशेषताओं का विश्लेषण प्रस्तुत किया गया है, जिसमें संख्या की तुलनात्मक-टाइपोलॉजिकल विशेषताएँ - हिंदी और उज़्बेकी भाषाओं में व्याकरणिक श्रेणियाँ शामिल हैं। इस शोधकार्य में मूल भाषा उज़्बेकी की तुलना में भारतीय भाषा (भारत-यूरोपीय) परिवार, विशेषतः हिन्दी भाषा का अध्ययन करने, भाषाओं की व्यापकता और विशिष्टता को निर्धारित करने के साथ-साथ भाषा के तथ्यों का अध्ययन करने की आवश्यकता को निर्धारित करती है जो उन्हें करीब, अपेक्षाकृत करीब और दूर लाती है।

इस पुस्तक में तीन अध्याय हैं, जिनमें से पहला अध्याय के तहत भाषा-वैज्ञानिक समस्या से संबंधित सैद्धांतिक जानकारी से उपलब्ध कराने का सफल प्रयास किया गया है। दूसरे अध्याय में, चयनित भाषाओं की संख्यात्मक व्याकरणिक श्रेणी का अध्ययन द्वारा कार्यात्मक, संरचनात्मक और शब्दार्थ गुणों का श्रेणीगत विश्लेषण है। तीसरा अध्याय जो शोधग्रंथ का मुख्य आधार है, दोनों उपरोक्त भाषाओं की व्याकरणिक श्रेणियों के विभिन्न पहलुओं की वैज्ञानिक एवं साहित्यिक शोध प्रणाली के द्वारा विश्लेषण करता है।

यह मोनोग्राफ हिंदी पढ़ने वाले उज़्बेक छात्रों और उज़्बेक पढ़ने वाले भारतीय छात्रों के लिए भी उपयोगी प्रमाणित हो सकता है।

मुझे प्रसन्नता है कि शोधकर्ता श्रीमती कमोला रखमतजानोवा जो ताशकंद राजकीय प्राच्य - विद्या विश्वविद्यालय में पठन-पाठन में कार्यरत है के द्वारा संपन्न हुआ है।

इस दिशा में नई आशाओं के साथ

25/02/2022

विदेशीय

प्रोफेसर चंद्र शेखर
निदेशक,

लाल बहादुर शास्त्री भारतीय सांस्कृतिक केंद्र,
भारतीय राजदूतावास, ताशकन्द

*Мазкур монография ўзбек ҳиндишунослигининг
ўлмас дарғаси филология фанлари доктори,
профессор Озод Насриддинович Шоматовнинг
порлоқ хотирасига бағишланади.*

СЎЗ БОШИ

Дунё тилшунослигида, турли оилаларга, тузилишларга хос тилларни бир-бири билан чоғиштириб ўрганиш долзарб муаммолардан ҳисобланиб, мазкур йўналиш тилшуносликнинг, айниқса, шарқшунослик соҳасининг ривожига катта илмий аҳамият касб этади. Бугунги кунга келиб жаҳон ҳамжамиятида ўзбек тили мавқеининг ошиб бораётганини кузатиш мумкин. Ғарб ва Шарқ давлатларининг нуфузли университетларида ўзбек тили кафедраларининг мавжудлиги бунинг яққол далилидир. Айни чоғда хорижий тил қонуниятлари, ҳодисаларини ўзбек тили билан боғлаб ўрганиш муҳим вазифа бўлиб келмоқда. Мазкур монографияга икки томонлама ёндашиш мумкин. Биринчидан, мазкур монография илмий нуқтаи назардан ўзбек тили типологиясини ривожлантиради, жумладан, ноқардош шарқ тилларини чоғиштира типологик ўрганиш жараёнида шарқшунослик ривожига катта илмий ҳисса бўлиб қўшилади.

Амалий жиҳатдан эса бундай тадқиқотлар шарқ тилларини, айниқса, ҳиндий тилини ўқитиш жараёнида талабаларда ўрганилаётган тилга нисбатан қарашларни ижобий тарафга ўзгартиради. Мазкур монография ҳиндий тилини ўқитувчилар учунгина эмас, балки ўрганувчиларда ҳам тилларни чоғиштириб ўрганиш имкониятини туғдиради ва тил ўргатиш ва ўрганишнинг самарадорлигини орттиради.

Бугунги кунда дунё тилшунослигида ҳиндий ва ўзбек тилларининг умумий хусусиятлари, ясаилиши, маъно ҳамда тузилишига кўра жиҳатлари атрофлича ўрганилиб келинмоқда. Шунингдек, танланган икки тиллар билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларга оид маълумотлар ҳам таҳлил этилмоқда. Бироқ бир вақтнинг ўзида икки тилни чоғиштира-типологик аспектда тадқиқ этиш ХХІ асрдаги ўзбек тилшунослигининг янги йўналишларидан бири ҳисобланади. Бундай вазият шарқ тилини она тили билан чоғиштириб ўрганишни, тилларга хос умумийлик ва

хусусийликни аниқлашни, қолаверса, улардаги яқинлаштирувчи, нисбатан яқинлаштирувчи ва узоқлаштирувчи тил фактларини ўрганиш заруратини белгилайди.

Монографиянинг биринчи боби энг муҳим қисмлардан бири ҳисобланиб, бу унинг пойдеворидир. Чунки бирон тадқиқот иши олиб боришдан аввал мавзуга доир барча илмий-назарий маълумотлар билан танишиб чиқиб, уларни ўрганиб, уларга илмий хулосалар келтириши керак. Албатта танланган мавзуга доир илмий-назарий асарлар жуда ҳам кўп, бироқ иқтибослар муаллифнинг танлови асосида қўйилишга ҳақли. Ишда келтирилган барча иқтибослар керакли ўринларда ва мавзуга мос равишда қўйилган ва улар бир система асосида шакллантирилган.

Ҳиндий тилида отга хос грамматик категориялар орасида жинс грамматик категорияси алоҳида аҳамиятга эга. Бу категория сон ва келишик грамматик категориялари ифодаланишида ўз таъсирини кўрсатади. Ўзбек тилида эса жинс грамматик категорияси мавжуд эмас. Ўзбек тилида мантиқий жинс мавжуд. Бундай номутаносиблик типологик тадқиқот жараёнида чалкашлик ва қийинчилик туғдиради. Шунинг учун тадқиқотчи тўғри танлов қабул қилиб, икки тилга хос бўлган сон ва келишик грамматик категорияларини чоғиштирган.

Ишга сон грамматик нуктаи назардан ёндошилганда, уч ёқлама таҳлил амалга оширилганини кўриш мумкин, яъни бутун иш бир лингвистик тизим асосида тадқиқ этилган. Ушбу тизим структура, семантика ва функциявий жиҳатларни ўз ичига қамраб олади. Чоғиштира таҳлиллار жараёнида диссертант томонидан ҳиндий ва ўзбек тилларида сон грамматик категорияси жиҳатидан яқинлаштирувчи тил фактлари узоқлаштирувчи тил фактларига қараганда кўпроқ учраши тўғри кўрсатилган.

Келишик грамматик категорияси ҳақида гапирганда, муаллиф ҳиндий тилидаги келишик грамматик категориясини ҳинд ва европа тилшунослари орасида баҳс-мунозарали эканлигини кўрсатади. Ўз навбатида ҳинд тилшунослари орасида ҳам келишик грамматик категорияси сон жиҳатидан турлича келтирилади. Рус ҳиндшунослари эса мазкур масалага структур ва семантик жиҳатдан ёндошган ҳолда ҳиндий тилидаги келишиклар сонини учта деб кўрсатадилар. Монографияда ҳиндий тилидаги келишик

категориясига олимларнинг фикрларида яқдиллик йўқлигига қарамай, унга муаллиф томонидан шахсий илмий муносабат кўрсата олинган.

Келишиқ масаласига ҳам уч ёқлама ёндошилган бўлиб, структур, семантик ва функционал жиҳатидан ҳинд тилшунослари фикрига мантиқан тўғри қўшилган. Чунки бундай ёндошув ҳиндий ва ўзбек тилларида чоғиштира типологик тадқиқот олиб боришда қулайлик туғдиради. Муаллиф айтганидек, ҳиндий ва ўзбек тилларида келишиқ синтактик грамматик категория бўлганлиги сабабли ишда иккала тилга оид келишиқ шакллари билан боғлиқ сўз бирикмаларига доир моделлар тузилган ва улар ўзаро чоғиштирилган.

Умуман олганда бу каби чоғиштира-типологик аспектдаги монографиялар тиллараро муносабатларни ривожлантиради ва бундай ишларни кўпайтиришни давр тақозо этмоқда.

Филология фанлари номзоди,
доцент Х.Бегизова

МУҚАДДИМА

Барча соҳада умумийлик билан бир қаторда хусусийлик ҳам бўлиши муқаррар. Тилшуносликда ҳам айнан шундай. Бир тилни иккинчиси билан таққосланиб ўрганилар экан, тадқиқотдан ҳосил бўлган натижалар, умумий хулосаларни бошқа тиллар назариясини ўрганишда ҳам қўллаш мумкин. Масалан, тилларда отга хос грамматик категориялар: сон, жинс, келишиқ, эгалиқ категориялари дунё тилларининг аксарияти учун умумийдир. Айни вақтда мазкур умумийлик ички хусусиятига кўра хусусийлашади.

Ушбу монографияда ҳиндий ва ўзбек тилининг от сўз туркуми билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларига оид маълумотлар, жумладан, ҳиндий ва ўзбек тилларидаги отга хос сон ва келишиқ грамматик категориялари чоғиштирма-типологик хусусиятига кўра таҳлил этилган. Бундай вазият шарқ тилини она тили билан чоғиштириб ўрганишни, тилларга хос умумийлик ва хусусийликни аниқлашни, қолаверса, улардаги яқинлаштирувчи, нисбатан яқинлаштирувчи ва узоқлаштирирувчи тил фактларини ўрганиш заруратини белгилайди.

Монография уч бобдан иборат бўлиб, биринчи боб тадқиқотда кўзланган илмий муаммо билан боғлиқ назарий маълумотлар билан бойитилган. Иккинчи бобда танланган тилларга оид сон грамматик категорияси функционал, структур ва семантик хусусиятига кўра тадқиқ этилган. Учинчи боб монографиянинг асосий негизи ҳисобланиб, унда икки тилга хос келишиқ грамматик категориясининг ҳам шу уч асосга кўра жиҳатлари ўрганилган.

Ишда фойдаланилган ашёвий манбалар таниқли ёзувчилар Премчанднинг प्रेमचंद – मानसरोवर *Premchand Ma:nsarovar* «Танланган асарлар тўплами», Браз Бҳушаннинг आलोक *A:lok* «Ёруғлик» (New Delhi, 1989) асари, Абдулла Қаҳҳорнинг «Даҳшат» (Тошкент, 2018) ҳикоялар тўплами ҳамда Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшиқ ораси» (Тошкент, 1989) асарларидан олинган.

ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ОТ СЎЗ ТУРКУМИ ВА УНГА ХОС ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАР

Ҳиндий ва ўзбек тилларида отга хос грамматик категорияларнинг тавсифи ва таснифи

Нутқдаги барча сўзлар лексик-семантик, морфологик ва синтактик хусусиятига кўра туркумланади. Ҳар бир туркумга мансуб сўзларнинг ўзига хос шакллари бўлиб, бу шакллар морфологик парадигмаларни ташкил қилади ва маълум грамматик категориялар билан боғлиқ бўлади. Жумладан, отлар гуруҳини ташкил қилувчи сўзлар семантик жиҳатдан турли хил бўлиб, грамматик жиҳатдан сўз ясовчи аффикслар, эгалик, сон, келишик қўшимчалари, жинс шакллари билан характерланади.

Тилшунослик соҳасидан маълумки, тилларда асосан лексик ва грамматик маъно мавжуддир. Лексик маъно дунёдаги воқеа-ҳодиса, иш-ҳаракат, нарса-буюм, ранг-тус, белги-хусусият, сон каби умумий маънолар билан боғлиқдир: *सड़क saRak* «кўча», *कपड़ा karRa:* «кўйлак», *बड़ा baRa:* «катта» каби. Грамматик маъно эса лексик маънодан фарқли ўлароқ, нарса ва ҳодисаларни акс эттирмайди. У бир ёки бир нечта сўз туркумларига хос бўлади. Лексик ва грамматик маъно хусусиятига кўра бир-биридан фарқ қилса-да, нутқда бир-бири билан узвий боғлиқдир. Масалан, *पुस्तक* «китоб», *लड़क़ laRka* «ўғил бола» сўзларининг лексик маънолари турлича, бироқ грамматик жиҳатдан бу сўзлар бирлик сон ва бош келишиқдадир. Мазкур сўзларга бирор қўшимча қўшилса, масалан, *-га* (жўналиш келишиги қўшимчаси) *पुस्तक को pustak ko* «китобга», *लड़के को laRke ko* «ўғил болага» мазкур сўзлар бирлик ва жўналиш маъноларини англатади. Кўринадики, грамматик маъно ва грамматик категориялар узвий боғланган.

Аксарият ҳинд-европа тилларида от туркуми учун одатда уч грамматик категория, яъни жинс, сон, келишик категориялари хосдир. Кейинги йиллардаги грамматик изланишларга кўра,

отнинг морфологик категориялари сафига тўртинчи, яъни аниқлик ва ноаниқлик категорияси ҳам киритилмоқда¹.

Таниқли рус ва ўзбек ҳиндшунослари Г.А.Зограф, З.М.Дымщиц, В.П.Липеровский, О.Н.Шоматов асарларида ҳам, бирон бир нарс-буюм, жой, ҳис-туйғу ва шахснинг номини билдирувчи сўзларга от дейилади. Ҳиндий тилида от сўз туркумига уч грамматик категория: жинс, сон ҳамда келишик хосдир², деб таъкидланади.

Ҳинд ҳиндшунос олими С.Сатянараяннинг фикрига биноан, шахс, нарс-буюм, жой ва ҳис-туйғунинг номини от сўз туркуми ифодалайди. Унинг таъкидлашича, ҳиндий тилида от сўз туркумидаги сўзлар атоқли отлар, турдош отлар ҳамда мавҳум отлар гуруҳига бўлинади³.

Замонавий ҳинд тилшунослиги вакилларида бири В.Прасаднинг таърифича, грамматик категорияларга эга бўлиб, нарс-буюм, ҳис-туйғу ва шахс номларини билдирган сўзлар от дейилади. Унинг қайд этишича, ҳиндий тилида отга хос сўзларнинг туркумланиши ҳақида турлича назариялар мавжуд. Бироқ кўп грамматик асарларда отлар бешта асосий гуруҳга ажратилган: турдош отлар, атоқли отлар, гуруҳ номларини билдирувчи отлар, мавҳум отлар ҳамда кимёвий элементлар номларини англатувчи отлар; мазкур отларга уч грамматик категория – жинс, сон ва келишик хосдир. Ўз навбатида ҳиндий тилидаги барча гуруҳга мансуб отлар – ҳис-туйғу отлари ҳамда нарс-буюм отларига бўлинади⁴.

Ўзбек тилшунослиги вакили Қ.Сапаев фикрича, предметлик маъносини англатадиган сон, келишик ва эгалик каби грамматик маъноларни ифодаладиган мустақил сўз туркуми от дейилади.

¹ Colin P. Masica the Indo-Aryan Languages, Cambridge, Cambridge University, 1991, – P.248.

² पृथ्वीनाथ पाण्डेय – आधुनिक हिन्दी व्याकरण” भारतीय पुस्तक परिषद – दिल्ली, 2015. – पृ० 50.

³ सत्यनारायण सी. एस. – हिन्दी व्याकरण तथा निबन्ध – एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी, नई दिल्ली, 1987. – पृ० 17

⁴ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ० 72.

Унга кўра, отлар шахсни, аниқ нарса ҳамда мавҳум тушунча билдирувчи номларни ифодалайди. От сўз туркуми учун хос бўлган асосий хусусият сон, эгалик ва келишик категориясига эга бўлишидир. От ўзи олган келишик шаклига мувофиқ эга, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол ва кесим шунингдек, номинатив атов (гап), ундалма вазифасида келади. Сон ва келишик категориялари от учун доимий, эгалик категорияси эса доимий бўлмаган категориядир. Отларни семантик ва синтактик вазифасига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин: атоқли отлар, турдош отлар, аниқ отлар, мавҳум отлар, якка отлар, тўда отлар.⁵

3. Т. Холманованинг фикрига кўра, нарса-буюм, мавҳумлик маъносини билдирувчи сўзлар от дейилади. От сон, эгалик, келишик каби грамматик категорияларга, турли маъно ва вазифа учун хизмат қилувчи вазифавий шаклларга, шунингдек ўзига хос тарзда ясаиш хусусиятига эга; от, сифат, сон, олмош, равиш ва феъл билан бирика олади; от барча гап бўлаклари вазифасида кела олади⁶.

Маълумки, тил ҳодисасида грамматик маъно ифодаловчи воситалар етакчи ўрини эгаллайди. Тилшуносликда грамматик категория масаласи ҳар қандай тил морфологиясининг асосини ташкил этади. Бирон бир тилдаги жумлани тушуниш учун фақатгина лексик бойликка эга бўлиш етарли эмас. Грамматик билимга эга бўлмай туриб, бирон бир тилни мукаммал ўрганишнинг иложи йўқ. Тилларга хос грамматика мукаммал ўрганилгандагина жумлаларни тушуниш мумкин. Грамматик категориялар тилдаги сўз туркумлари учун характерлидир. Ҳар бир тилда ўзига хос грамматик маънолар ва уларнинг ифода услублари мавжуд. Бу грамматик қонун-қоидаларни тушуниш ниҳоятда муҳим. Грамматик категориялар грамматик маъно ва грамматик шаклдан ташкил топади. Масалан, ўзбек тилида отга хос сон грамматик категориясини олсак. Бу грамматик категорияга бирлик ва кўплик каби маъновий, *ноль морфема* ҳамда *-лар* аффикси каби шаклий хусусиятлар хосдир.

Шу ўринда «категория» ва «грамматик категория» тушунчаларини ажратиб олиш керак. Улар умумий ва хусусий

⁵ Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Т., 2009. -Б.86.

⁶ Холманова З.Т. Тилшуносликка кириш. – Т., 2007. -Б.118.

белгиларига кўра фарқланади. Категория – кенг маънода тил элементларининг маълум бир умумий ўхшашлигига кўра ажралган ҳар қандай гуруҳдир.

В. Н. Ярцеванинг фикрига кўра, грамматик категория маълум тилда грамматик шакллар тизими орқали ифодаланган умумлашган маънони билдиради, унинг структураси тилнинг морфологик типига боғлиқ бўлади⁷.

Тилшуносликдаги грамматик категория махсус кўрсаткичлар ёрдамида сўзларнинг ўзгариш, бирикиш ва гап ҳосил қилиш каби қоидаларига асосланган умумграмматик тушунчадир.

Грамматик категория – асосида ётувчи умумий маъносига кўра бирлашувчи шакллар тизими. Грамматик категориянинг одатда икки тури фарқланади: морфологик ва синтактик категория⁸.

Морфологик категория – бир-бирига қиёсан олинадиган икки ёки ундан ортиқ грамматик маъно ва ана шу маъноларни ифодаловчи шакллар тизими. Масалан, ўзбек тилида отга хос сон категорияси, феълнинг замон категорияси⁹.

Синтактик категория эса асосида ётувчи маъносига кўра бирлашиб, синтактик муносабатни кўрсатиш учун хизмат қилувчи шакллар бўлиб, келишик категорияси бунга мисол бўла олади¹⁰.

Бундай ёндашув ўзбек тили сингари туркий тилларга ҳам хосдир. Аммо баъзи тилларда, жумладан, санскрит, латин каби классик ҳинд-европа тилларида келишик категорияси синтактик эмас, балки морфологик категорияга мансубдек туюлади¹¹.

Грамматик категориялар бирор тилнинг муайян сўз туркумларига хос, бошқа сўз туркумларига хос бўлмаслиги

⁷ Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. В.кн.: Типология грамматических категорий. -М.: Мещаниновские чтения.1975. -С.5

⁸ Ҳожиев А.Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б.32.

⁹ Ўша асар. – Б.66.

¹⁰ Ўша асар. – Б.89.

¹¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: 2002, 3 том. – Б.396.

мумкин. Масалан, ҳиндий тилида сон грамматик категорияси от, сифат, олмош, сон ва феъл сўз туркумларига хос бўлса, ўзбек тилида мазкур категория сифатлар учун хос эмас. Аниқлик ва ноаниқлик категорияси фақат артиклга эга бўлган тиллар учун тааллуқдир. Жинс категорияси ҳам асосан от ва олмошлар учун хосдир.

М. К. Докулилнинг фикрича, грамматик категория бир қадар кенг тарқалган маънога эга бўлиб, шакл ва маънонинг диалектик бирлиги саналади ва ўз навбатида, маъно ва шакл хусусиятига эга бўлиб, ифодаловчи ва ифодаланмишни бирлаштирадиган белгидир¹².

Шуниси эътиборлики, грамматик категория бўлиши учун алоқа ва алоқага тушувчи birlikлар зарур. Муайян маъно умумийлиги асосида бирлашган ва ўзаро зидланувчи шакллар тизими грамматик категория ҳисобланади. Грамматик категория грамматик шаклларнинг оддийгина йиғиндиси эмас, балки маълум турдаги грамматик шаклларнинг барқарор муносабатлари тизмасидан иборат янги бир бутунликдир. Грамматик маъно аффикслар, суффикслар, редупликация, инкорпорация каби морфологик усуллар билан воқеланади.

Маълумки, дунё тилларида грамматик маъноларнинг ифодаланиши тилшунос олимларнинг эътиборини тортган муҳим масалалардан биридир. Қолаверса, мазкур масалани чоғиштириб ўрганиш яхши натижа беради.

З. Т. Холманованинг фикрича, сўзнинг у ёки бу туркумга мансублигини кўрсатувчи, сўзнинг маълум бир грамматик шакл орқали ифодаланадиган маъноси грамматик маъно ҳисобланади: *қалам, сув, тош, олма, бог, уй* сўзлари бир грамматик маънога мансуб сўзлар ҳисобланади. Сўзнинг маълум бир грамматик маъно ифодаловчи шакли сўзнинг грамматик шакли дейилади. Грамматик маънони ифодаловчи морфема грамматик кўрсаткич ҳам дейилади. Масалан, ўзбек тилида сон грамматик категориясининг кўрсаткичи *-лар*. Грамматик шаклнинг уч тури мавжуд:

¹² Докулил М.К. Вопросы морфологических категории // Вопросы языкознания. 1967. №6. – С.5-6.

1. Аффикслар (қўшимчалар) орқали ясалувчи шакл: *уйни, уйда, уйдан; ўқияпман, ўқияпсан, ўқияпти* каби. Аффикслар ёрдамида ясалувчи шакл синтетик шакл дейилади.

2. Ёрдамчи сўзлар орқали ҳосил бўлувчи шакл: *укам учун, парк томон, ўқиб кўр, ўқиб чиқ* каби. Ёрдамчи сўз воситасида ясалувчи шакл аналитик шакл дейилади.

3. Жуфт ва такрорий шакл: *қозон-товоқ, яхши-ёмон* жуфт шакллари умумлаштириш маъносини; *баланд-баланд, қатор-қатор, кула-кула* кабилар кўплик, таъкид, такрор маъноларини ифодалайди¹³.

Ҳиндий тилида от сўз туркумига учта грамматик категория хосдир: 1) гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган келишик категорияси, 2) бирлик ва кўпликни ифодаловчи сон грамматик категорияси; 3) отларнинг *पुल्लिंग pulling* ва *स्त्रीलिंग stri:ling*, яъни музаккар ва муаннас¹⁴ жинсига мансублигини билдирувчи жинс грамматик категорияси.

Жинс – бу умумий аниқ белгиларга эга бўлмаган грамматик категориялардан бири. Анча вақтгача жинс категорияси тиллардаги сўз туркумлари, жумладан, от сўз туркумида уларнинг биологик хусусиятидан келиб чиқишига асосланган эди¹⁵.

Ҳозирги кунда ҳам жинс грамматик категорияси аксарият тилларнинг от сўз туркумига хос предметлик маъносини ифодаловчи воситалардан биридир. Жинс категорияси инглиз тилида *gender* деб аталиб, бу сўз лотин тилидаги *genus* сўзидан олинган бўлиб, маъноси «синфлаштириш» дир¹⁶. Бу грамматик категория тилларда морфологик, лексик, синтактик йўллар билан

¹³ Холманова З.Т. Тилшуносликка кириш. – Т., 2007. – Б.117.

¹⁴ Жинс грамматик категорияси ўзбек тилида мавжуд эмаслиги боис ҳиндий тилидаги эркак ва аёл жинсига мансуб сўзлар аввал амалга оширилган илмий ҳамда ўқув-услубий ишларга таянилган ҳолда музаккар ва муаннас тарзида берилди. Қаранг: Шоматов О.Н. Ҳиндий тили меъёрий грамматикаси, -Т., 2010; Аулова Р.А., Раҳматов Б.Р., Содикова М.Қ. Ҳиндий тили дарслиги. – Т, 2008.

¹⁵ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.71.

¹⁶ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ०68

ифодаланади. Маълумки, баъзи тилларда биологик жинс ҳам ўз ифодасини топади, яъни фақат жонли мавжудот-шахс, ҳайвонот, қушларни билдирувчи баъзи отларни ифодалайди: *ота-она, ака-ука, она-сингил, сизир-буқа, қўй-қўчқор*, (қушларга нисбатан) *мода-нар* каби.

Ҳиндий тилида сўзларнинг гапда муносабатга киришишида жинс грамматик категорияси алоҳида аҳамиятга эга. Масалан,

सड़क *saRak* «кўча» муаннас жинсдаги жонсиз от,

पेड़ *peR* «дарохт» музаккар жинсдаги жонсиз от,

कच्ची सड़क *kacci: saRak* «асфальтланмаган кўча»,

ऊँचा पेड़ *u:nca: peR* «баланд дарохт»

Юқоридаги мисолларда аниқловчи муаннас ва музаккар жинсдаги отлар билан мослашган.

कच्ची सड़कें दिखायी दे रही हैं *Kacci: saRakeN dikhayi: de rahi: heiN*. Асфальтланмаган кўчалар кўринаяпти;

ऊँचे पेड़ लगे हुए हैं *U:nce peR lage hue heiN*. Баланд дарохтлар экилган.

Мазкур жумлаларда икки муаннас ва музаккар жинсдаги отларнинг кўплик шакллари ифодаланган¹⁷.

От сўз туркумига мансуб шахс ёки предметнинг аёл ёки эркак тоифасига мансублигини англатган сўзларга лिंग *ling* «жинс» дейилади. лिंग *ling* «жинс» термини, चिह्न «*chihn*» ёки निशान «*nisha:n*», яъни «белги» маъноларини англатади¹⁸. Ҳиндий тилида бундай хусусият фақат отларга хосдир. Демак, ҳиндий тилидаги от ё музаккар ёки муаннаста бўлади.

Бутун борлиқ уч асосий тоифа – эркак, аёл ва жонсиз нарсабуюмдан иборат. Кўпгина тилларда мана шу уч тоифадан келиб чиққан ҳолда жинс категорияси қуйидагича тақсимланади: музаккар, муаннас ва ўрта नपुंसक लिंग (*napunsak ling*) жинс. Ҳиндий тилида икки жинс мавжуд: музаккар ва муаннас. Ўрта

¹⁷ Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 3-қисм, 2004. – Б.25.

¹⁸ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ०68

жинс мавжуд эмас. Ҳиндий тилида отлар асосан икки, яъни жонли ва жонсиз отларга бўлинади¹⁹.

Жонсиз отларга – पेड़ *peR* «дарaxт», पत्ता *patta*: «барғ», प्याला *pya:la*: «пиёла» каби сўзлар кирса, жонли отларга माता-पिता *ma:ta*: - *pita*: «ота-она», लड़का – लड़की *laRka*: - *laRki*: «ўғил бола – қиз бола» каби лексемалар хосдир. Жонсиз отларнинг жинсини аниқлаш биров қийинчилик туғдиради. Бундай отларнинг қайси жинсга мансублигини асосан луғатлар ёрдамида аниқлаш лозим.²⁰

Ҳиндий тилидаги гапда жинс грамматик категорияси сифат, олмош, сон, феъл ва послелог²¹лар, яъни қўшимча ва кўмакчи ўртасида оралиқ ўринни эгаллаган граммемаларда намоён бўлади:

मोटा सा आदमी आया है। *MoTa: sa: a:dmi: a:ya: hei* Семизгина одам (музаккар) келди.

¹⁹ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ० 68

²⁰ वहीं – पृ० 76.

²¹ Тадқиқотда послелог термини М. Ирискулов, орт кўмакчи термини эса О. Шоматов, Р. Аулова, Б. Раҳматов, М. Содиковалар томонидан нашр қилинган асарларга таянилган ҳолда қўлланган. Бизнинг фикримизча, ҳиндий ва ўзбек тилларидаги келишиқ кўрсаткичларини чоғиштирма-типологияк таҳлил этишда орт кўмакчи терминини ишлатиш ҳар доим ҳам мос келавермайди. А. Ҳожиёвнинг «Тилшунослиқ терминларининг изоҳли луғати» га кўра, «кўмакчилар – от ёки отлашган сўзлардан кейин келиб, восита, мақсад, сабаб, вақт, макон каби муносабатларни билдирувчи ёрдамчи сўзлар: билан, учун, сингари, сайин, қадар ва б.». О. С. Ахманованинг «Словарь лингвистических терминов» луғатига кўра, послелог – гапда сўзларни бир-бирига боғловчи ёрдамчи сўз ёки ёрдамчи шакллардир. Шу нуқтаи назардан, тадқиқот жараёнида аутентик материаллар асосида қуйидаги хулосага келинди, ҳиндий тилидаги келишиқ кўрсаткичларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: послелоглар (ने '0, ҳиндий тилида ўтимли феъллар ўтган замонда келган эгадан кейин ишлатилади', को '-ни, -га', से '-дан', का (के, की) '-нинг', में '-да (ичида)', पर '-да (устиди)' ва орт кўмакчилар (से 'билан', में 'орасида', के 'лиёе 'учун') каби. Аутентик материаллардан кўринадик, послелог ҳамда орт кўмакчи терминларининг маънолари деярли бир хил, айни чоғда улар орасида баъзи фарқлар ҳам мавжуд.

यह बड़ा कमरा है Yeh baRa: kamra: hei. Бу катта *хонадир* (музаккар).

यह छोटी लड़की है Yeh choTi: laRki: hei. Бу кичкина *қиз бола* (муаннас).

Ўзбек тилида от сўз туркумига эгалик, сон, келишиқ каби грамматик категориялар мансубдир.

Дунёда жинс у ёки бу тарзда лисоний ифода этилмаган биронта тил мавжуд эмас. Тилда маълум бир номинал таснифнинг мавжудлиги ёки унинг мавжуд эмаслиги ушбу тилнинг тирик мавжудотлар жинсини ифодалаш имкониятига асло таъсир кўрсатмайди ва турк, мўғул, шунингдек, бошқа бир қатор тиллар каби ҳеч қандай номинал таснифга эга бўлмаган тиллар жинсини фарқлашда икки ёки уч жинсли тиллардан сира қолишмайди²².

Жинс грамматик категорияси тилларда учрайдиган бошқа грамматик категориялардан фарқ қилади. У тилдаги сўзларни уч, яъни feminine, maskulin, neytral жинсларга ажратади. Мазкур грамматик категориянинг бошқа грамматик категориялардан фарқи шуки, у ҳозирги замон инсон тафаккури мантиғига асло тўғри келмайди, чунки грамматик жинс табиий биологик жинсга мос тушмайди. Маълумки, табиий биологик жинс иккита, грамматик жинс эса кўпчилик тилларда учта. Грамматикадаги нейтрал жинсга табиатда мос келадиган жинс йўқ. Ундан ташқари, табиатда жинс тирик организмларга хос жиҳат, аммо грамматикадаги жинс категорияси ўз ичига жонсиз нарсалар, предмет ва ҳодисаларни ҳам олади. Жинс грамматик категорияси ўзбек тили тизимида мавжуд эмас. Бу маъно лексик-семантик, морфологик ва синтактик усуллар билан ифодаланиши мумкин. Бироқ бу воситаларнинг грамматик жинс категориясидан фарқи ўзбек тилидаги отлар юқорида кўрсатилган усуллар ёрдамида одам ва ҳайвонларни биологик жинсини аниқлаш учунгина қўлланилади²³.

²² Немировский М. Я. Способы обозначения пола в языках мира. Памяти академика Н. Я. Марра (1854-1934). – М. – Л.: Из-во АН, 1938. – С.216.

²³ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.71.

Масалан, лексик-семантик усул: *ота-она, тоға-хола, ўзил-қиз*; морфологик усул: *Камол-Камола, Жамол-Жамола, Феруз-Феруза*; лексик усул: *эркак мушук – урғочи мушук* каби²⁴.

Ҳиндий тилида ҳам баъзан отларнинг жинсини аниқлашда лексик усулдан фойдаланилади: *नर कोयल nar koyal* «нар какку», *मादा कौआ ma:da: koa:* «мода қарға»²⁵. Бундай ҳолатда ифодаланган ҳиндий жинс тилидаги грамматик жинс ўзбек тилидаги биологик жинс англатган маънога тенг келади.

Кўринадики, ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлади. Бундай ўзига хослик тилларни чоғиштириб ўрганганда янада яққол намоён бўлади.

Ҳиндий тилидан фарқли ўлароқ, ўзбек тилида жинс грамматик категорияси эмас, балки бирон шахс ёки нарсаси-предметга оидлик ёки мансубликни ифодаловчи эгалик категорияси мавжудлиги билан характерланади. Бу категория ўзбек тилида грамматик морфемалар орқали ифодаланади.

Отларнинг грамматик хусусиятларидан бири унинг эгалик категориясига эга бўлишидир. Нарса-предметнинг (сўзловчи, тингловчи, ўзгадан) бирига тааллуқли эканлигини англатувчи умумий маънолар ва уларни ифода қилувчи шакллар тизими эгалик категорияси дейилади. Нарса-предметнинг уч шахсдан бирига мансублигини кўрсатувчи морфема эгалик аффикси деб юритилади. Эгалик аффикслари шахс маъноси билан бирга унинг сонини ҳам кўрсатади: *дўстим, дўстимиз*²⁶.

Эгалик маъноси ҳиндий тилида ҳам мавжуд, аммо унда ўзбек тилидаги каби эгалик маъносини ифодаловчи грамматик восита мавжуд эмас. Унда лексик восита, яъни эгалик олмошлари мазкур маънони ифодалаш учун хизмат қилади:

<i>Китобим</i>	<i>मेरी पुस्तक</i>	<i>meri: pustak</i>
<i>Китобинг</i>	<i>तेरी पुस्तक</i>	<i>teri:</i>
<i>pustak</i>		

²⁴ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. -Б.73.

²⁵ सत्यनारायण सी. एस. – हिन्दी व्याकरण तथा निबन्ध – एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी, नई दिल्ली, 1987. – पृ० 21.

²⁶ Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Т., 2009. – Б.89.

<i>Китоби</i>	इसकी, उसकी पुस्तक	iski, uski: pustak
<i>Китобимиз</i>	हमारी पुस्तक	hama:ri: pustak
<i>Китобингиз</i>	तुम्हारी, आपकी पुस्तक	tumha:ri:, a:pki: pustak
<i>Китоблари</i>	इनकी, उनकी पुस्तक	inki:, unki: pustak

Баъзан ўзбек тилида эгалик аффикслари қўлланмасдан, тегишлилик маъноси белгисиз ифодаланиши ҳам мумкин: *бизнинг китоб (-имиз), сизнинг китоб (-ингиз)* каби. Бундай ҳодиса ўзбек тилида асосан биринчи ва иккинчи шахсда содир бўлади ва ҳиндий тилида эгалик маъносини ифодалаш усулига тенг келади.

Юқорида айтилганидек, грамматик категориялар сони турли тилларда турличадир. Масалан, от сўз туркумига хос грамматик категориялар рус, инглиз, ўзбек, ҳиндий каби тилларда учта, немис, француз каби тилларда эса тўрттадир²⁷.

От сўз туркумига оид грамматик категориялар сон жихатидан ҳиндий ва ўзбек тилларида бир хил бўлса-да, лекин уларнинг тур жихатидан ҳар хиллиги аниқланди:

²⁷ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.69

**Ҳиндий ва ўзбек тилларида от сўз туркумига хос
грамматик категориялар**

№	Тиллар	Тил гуруҳл ари	Типологик хусусияти	Со н	Кел иши к	Жин с	Эга лик	Аниқлик ноаниқли к
1.	Ҳиндий	Ҳинд- орий тиллар и	Аналитик	+	+	+	-	-
2.	Ўзбек	Туркий тиллар	Агглютинат ив	+	+	-	+	-

Жадвалдан кўринадикки, бу икки тилда сон ва келишик категорияси умумий, лекин жинс категорияси ҳиндий тилига хос бўлгани ҳолда эгалик категорияси ўзбек тилида мавжуддир. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳиндий ва ўзбек тилларида отга хос аниқлик ва ноаниқлик грамматик категорияси бўлмаса, бу маънолар мазкур тилларда ифодаланмайди, деган фикрга келиш нотўғри. Чунки ҳар бир тилда маънолар бир хил усулда ифодаланмайди. Маълум бир маъно бир тилда грамматик воситалар, бошқа тилда эса лексик воситалар билан ифодаланиши мумкин. Асосан роман-герман тилларига хос бўлган аниқлик ва ноаниқлик грамматик категориялари ҳиндий ва ўзбек тилларида лексик ва синтактик воситалар билан ифодаланади.

Маълум бўлишича, аниқлик ва ноаниқлик категорияси қадимги ва ўрта ҳинд-орий тиллари учун хос эмас. Бундай термин янги ҳинд-орий тилларида кўзга ташланмоқда. Янги ҳинд-орий тиллари, жумладан, ҳиндий тилида аниқлик ва ноаниқлик маъноси морфологик усулда эмас, балки лексик ва синтактик усулда ифодаланади²⁸.

Масалан,

²⁸ Colin P. Masica the Indo-Aryan Languages, Cambridge, Cambridge University, 1991, – P.248.

1. गायक अच्छा गा रहा है। Ga:yak achcha: ga: raha: hei. Қўшиқчи яхши ижро этипти;

2. उन में से एक गायक अच्छा गा रहा है। Un meiN se ek ga:yak achcha: ga: raha: hei. Улар орасида *бир* қўшиқчи яхши ижро этипти.

Биринчи жумлада ноаниқлик ва иккинчи гапда эса аниқлик маънолари мавжуд ва аниқлик एक *ek* «*бир*» сўзи орқали, яъни лексик йўл билан ифодаланмоқда.

Ўзбек тилида:

*Туробжоннинг бу сўзлари хотинининг қулоғига нотайин бир гулдураш бўлиб туюларди*²⁹.

*Бир гадоїваччанинг бу даргоҳдан кетишига ошиқиши унга ҳақорат бўлиб туюлди*³⁰.

Мазкур гапларда *бу* ва *бир* сўзлари аниқликни ифодаламоқда. Кўринадики, ўзбек тилида ҳам аниқлик ва ноаниқлик маъноси морфологик усулда эмас, лексик усулда ифодаланади.

1. पुस्तक पढो । Pustak paRho «китоб ўқи (умуман қандайдир китоб)»;

2. पुस्तक को पढो । Pustak ko paRho «*китобни* ўқи (айнан шу китоб)» мазкур жумлада икки тилда ҳам аниқлик категорияси синтактик усулда, яъни ҳиндий тилида *को* *ko* послелоги ёрдамида, ўзбек тилида эса *-ни* тушум келишиги қўшимчаси кўмагида ифодаланган.

Демак, грамматик категориянинг асосий вазифаси гапда сўзларни тартибга солиш бўлса, уни ўрганиш орқали турли тилларда ифодаланган жумлаларнинг маъносини англаш мумкин. Қолаверса, тилларга хос хусусийлик грамматик категориялар орқали яққол намоён бўлади.

Грамматик категориялар морфологик ва синтактик категорияларга ажратилади³¹. Тилларнинг ички хусусиятидан

²⁹ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Анор. -Т: Адабиёт учқунлари, 2018.-Б.6.

³⁰ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Дахшат. -Т: Адабиёт учқунлари, 2018.-Б.14

³¹ Ҳожиєв А.Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б.32.

келиб чиққан ҳолдагина бирон бир тилдаги грамматик категорияни у ёки бу грамматик категория гуруҳига киритиш мумкин. Муайян тилда морфологик ҳисобланган грамматик категория бошқа тилда синтактик категория бўлиши мумкин.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида отга хос сон грамматик категориясининг ўрганилиш масаласи

Юқорида айтиб ўтилганидек, отга хос сон ва келишик категориялари доирасида бир қатор ҳиндшунос ва ўзбекшунослар илмий-тадқиқот ишларини олиб борганлар. Жумладан, мазкур бўлимни ёритишда ҳиндшунос олимлардан З. М. Димшиц³², В. П. Липеровский³³, О. Н. Шоматов³⁴, В. Прасад³⁵, С. Сатянараян³⁶, ўзбек тилшуносларидан эса Ғ. Абдурахмонов³⁷, М. Ирискулов³⁸, Қ. Сапаев³⁹ларнинг назарияларига асосланилди.

А. Ғ. Басманованинг фикрича, сон грамматик категорияси жинс категориясига нисбатан аниқроқ намоён бўладиган категориядир, яъни унда бирликдан кўпликни ажратиш маълум бир белгилар асосида амалга оширилади⁴⁰.

В. П. Липеровскийнинг фикрига кўра, ҳиндий тилига хос отларни маъно жиҳатидан фарқлашда беш тамойилга асосланиш мумкин: атоқли отлар, мавҳум отлар, кимёвий моддалар номлари, жамловчи отлар, умумий отлар. Ҳиндий тилида барча турдаги

³² Димшиц З. М. Грамматика языка хинди. Часть II. – М.: Наука, 1986. – С. 210.

³³ Липеровский В. П. О категории числа существительных в хинди // Учебные записки Московского государственного института международных отношений. Вопросы языка и литературы. Вып. 7 (индийские языки). – М.: 1971. – С.190-195.

³⁴ Шоматов О. Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. –Т., 3-қисм, 2004. – Б.92; Ҳиндий тили меъёрий грамматикаси. – Т., 1-қисм, 2010. – Б.112.

³⁵ वासुदेवनन्दन प्रसाद .– आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना .– भारती भवन, पटना, 2003.– पृ०406.

³⁶ सत्यनारायण सी. एस.– हिन्दी व्याकरण तथा निबन्ध .– नई दिल्ली, एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी, 1987. – पृ०119.

³⁷ Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1996

³⁸ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.256.

³⁹ Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Т., 2009. – Б.254.

⁴⁰ Басманова А. Ғ. Именные грамматические категории в современном французском языке. –М: Высшая школа, 1972. – С.125.

отлардаги асосий эътибор уларнинг жинсига қаратилади. Шу билан бирга, ҳиндий тилидаги отларнинг кўплик шакли жинс грамматик категорияси билан чамбарчас боғлиқдир⁴¹.

О. Н. Шоматов фикрича, сон грамматик категорияси бирон бир нарсa-предмет ёки модда миқдорини, унинг бир ёки унга қарама қарши равишда кўплигини ифодалайди⁴².

В. Прасаднинг эътирофича, от, олмош, сифат, сон ва феълнинг сонига оид категория сон категориясидир. Бошқача қилиб айтганда, сўзларнинг сон билан боғлиқ грамматик шакли сон категориясидир⁴³.

Тилда умумий грамматик маънони ташкил қилувчи хусусий маънолар бир-бирига зид бўлади, бир-бирини инкор этади, шу билан бирга, доим бир-бирини тақазо қилади. Масалан, сон грамматик категорияси: *қалам – қаламлар, дарахт – дарахтлар*. Бу ерда *қалам, дарахт* сўзлари сон нуқтаи назаридан бирлик шаклида, улар *қаламлар, дарахтлар* сўзларидан шаклан ва мазмунан фарқ қилади. Бирликдаги сўзларда *-лар* аффикси йўқ. *Қаламлар, дарахтлар* эса кўпликдаги сўзлардир. Кўринадики, бу сўзлардан англашилган маънолар бир-бирига зид: бирлик ва кўплик маъносида, бироқ бир-бирига зид икки грамматик маъно ўзаро уйғунликда сон грамматик категориясини ташкил этади. Шу билан бирга, сон категориясига мансуб бирлик ва кўплик маънолари доимо бири иккинчисини тақазо этади.

Сўзларнинг миқдори тушунчаси аксарият тилларда икки хил, яъни лексик ва грамматик йўл билан ифодаланади. Лексик жиҳатдан санок сонлар, махсус санок сўзлари билан ифодаланса, грамматик жиҳатдан сон категорияси шакли орқали ифодаланади.

Деярли барча дунё тилларида нутқдаги сўзларни лексик жиҳатдан ифодалаш мавжуд. Бироқ отга хос сон грамматик категорияси айрим тилларда учрамайди. Масалан, хитой-тибет

⁴¹ Липеровский В. П. Именные части речи языка хинди. – М.: ГРВП, 1978. – С.59.

⁴² Шоматов О. Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. 3-қисм – Т., 2004. – Б.25.

⁴³ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ०.98.

тилларига кирувчи сўзларда сон грамматик категорияси мавжуд эмас.

Сон категорияси фақат отга хос бўлмай, сифат, олмош ва феълларда ҳам ифодаланиши мумкин. Лекин унинг грамматик ифода услублари тилларда бир хил эмас.

Сон категорияси ҳам барча грамматик категориялар сингари тарихий жараёнлардан ўтган. Қадимда ҳинд-европа тилларида сон грамматик категориясининг бирлик, иккилик ҳамда кўплик шакллари мавжуд бўлган. Масалан, санскрит тилида *नेत्रऊ netrau:* «кўзлар», *पाणि pa:ni* «қўллар», *पदऊ padau:* «оёқлар», *अहाणि ahani* «кун ва тун», *पितारण pita:ran* «ота ва она»⁴⁴.

Кейинчалик инсон тафаккури тараққиёти натижасида сон грамматик категорияси нисбатан умумлаштирилган ва бирлаштирилган. Бунга кўра бирлик ва кўплик граммемалари бир бирига қарама-қарши туради.

Ҳиндий тилида сон категорияси отга хос бўлиб, у лексик ва грамматик йўл билан ифодаланади. Махсус микдор маъносини англатувчи сўзлардан *लोग log*, *जन jan*, *गण gaN* лар кенг ишлатилади.

Ҳиндий тилида сон грамматик категориясини ифодалаш ўзига хос аҳамиятга эга. Бу тилда жинс категориясининг мавжудлиги сабабли от сўз туркумидаги сўзларнинг шакли сон грамматик категорияси ифодаланаётганда қуйидагича ўзгаради:

Сон категорияси туфайли от, олмош, сифат ва феълга оид сўзларнинг шакли бузилади ҳамда ўзгаради. Бироқ аҳамиятлиси шундаки, олмош, сифат ва феъл туркумига оид сўзлар шакли асосан от шаклига тобедир. Шунинг учун ҳам биз отга оид сўзлар сон категориясига мослашади, дея оламиз.

Сон категориясида воситасиз ҳамда воситали шаклда ўзгаради.

Ҳиндий тилида отларнинг кўплик шаклини ясаш қоидалари⁴⁵:

⁴⁴वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ०.26.

⁴⁵वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ०.26.

1. Чўзиқ -*आ*-*a*: билан тугаган бирликдаги музаккар отлар -*ए*-*e* га айланиб кўплик шакли ҳосил бўлади: *लडका laRka*: «ўғил бола» – *लडके laRke* «ўғил болалар», *कपडा kapRa*: «кўйлак» – *कपडे kapRe* «кўйлақлар», *कुत्ता kutta*: «кучук» – *कुत्ते kutte* «кучуқлар», *अन्धा aNdha*: «кўр» – *अन्धे aNdhe* «кўрлар», *झरना jharna*: «шаршара» – *झरने jharne* «шаршаралар».

Баъзи сўзлар борки, уларнинг шакли бирликда ҳам, кўпликда ҳам айнан сақланиб қолади: *मामा ma:ma*: «тоға, тоғалар», *नाना na:na*: «бува, бувалар», *बाबा ba:ba*: «ота, оталар, бува, бувалар», *दादा da:da*: «бобо, боболар», *पिता pita*: «ота, оталар», *देवता devta*: «маъбуда» ва бошқалар.

2. Музаккар бирликда чўзиқ -*आ*-*a*: билан тугаган отлардан ташқари барча отлар кўплик шаклда ўзгармайди:

1.2.1-жадвал

Бирлик	Кўплик
<i>बालक पढ़ता है</i> <i>Ba:lak paRhta: hei</i> «Бола ўқийди»	<i>अनेक बालक पढ़ते हैं</i> <i>Anek ba:lak paRhte heiN</i> «Бир нечта болалар ўқийдилар»
<i>राधा का पति आया है</i> <i>Ra:dha: ka: pati a:ya: hei</i> “Радханинг турмуш ўртоғи келди”	<i>उन स्त्रियों के पति आये हैं</i> <i>Un striyoN ke pati a:ye heiN</i> «У аёлларнинг турмуш ўртоқлари келдилар»
<i>साधु आया</i> <i>Sa:dhu a:ya:</i> «Дарвеш келди»	<i>साधु आये</i> <i>Sa:dhu a:ye</i> «Дарвешлар келди»

Муаннас бирликда чўзиқ -*आ*-*a*: билан тугаган отларга -*एँ*-*eN* қўшиш билан кўплик шакли ясалади: *शाखा sha:kha*: «тармоқ, филиал, бўлим» – *शाखाएँ sha:kha:eN* «филиаллар», *कथा katha*: «ҳикоя» – *कथाएँ katha:eN* «ҳикоялар», *वार्ता va:rta*: «суҳбат, диалог» – *वार्ताएँ va:rtaeN* «суҳбатлар, диалоглар», *कामना ka:mna*: «тилак» – *कामनाएँ ka:mna:eN* «тилақлар», *छात्रा cha:tra*: «ўқувчи қиз» – *छात्राएँ cha:tra:eN* «ўқувчи қизлар».

3. Қисқа -अ -a, чўзик -आ -a:, қисқа -इ -i, чўзик -ई -i:, -या -ya: билан тугамаган бошқа барча муаннас отларга -ऐं -eN қўшиш билан кўплик шакли ясалади: गाय ga:у «сигир» – गायेँ ga:yeN «сигирлар», बात ba:t «гап» – बातें ba:teN «гаплар», रात ra:t «тун» – रातें ra:teN «тунлар», बहन behn «опа ёки сингил» – बहनेँ behneN «опалар ёки сингиллар», आदत a:dat «одат» – आदतें a:dateN «одатлар», सड़क saRak «кўча» – सड़कें saRakeN «кўчалар».

4. Муаннас бирликда қисқа -इ -i ва чўзик -ई -i: тугаган отлардаги охирги унлилар тушиб қолдирилиб, -इयाँ -iya:N қўшимчаси қўшилиб, отларнинг кўплик шакли ҳосил қилинади: तिथि tithi «сана» – तिथियाँ tithiya:N «саналар», नीति ni:ti «сиёсат» – नीतियाँ ni:tiya:N «сиёсатлар», रीति ri:ti «одат» – रीतियाँ ri:tiya:N «одатлар», नारी na:ri: «аёл» – नारियाँ na:riya:N «аёллар», लड़की laRki: «қиз бола» – लड़कियाँ laRkiya:N «қиз болалар», मिठाई miTha:i: «ширинлик» – मिठाइयाँ miTha:iya:N «ширинликлар».

5. -या -ya: билан тугаган муаннас бирликдаги отларнинг устига чандра бинду белгиси қўйилиши билан, уларнинг кўплик шакли ясалади: चिड़िया chiRiya: «қуш» – चिड़ियाँ chiRiya:N «қушлар», डिबिया Dibiya: «кутича» – डिबियाँ Dibiya:N «кутичалар», गुड़िया guRiya: «қўғирчоқ» – गुड़ियाँ guRiya:N «қўғирчоқлар», बुढ़िया buRhiya: «қария» – बुढ़ियाँ buRhiya:N «қариялар».

6. Қисқа -अ -a, чўзик -आ -a:, қисқа -इ -i, чўзик -ई -i: билан тугаган муаннас бирликдаги отлардан ташқари барча муаннас бирликдаги отларга - ऐं -eN қўшимчаси қўшиш орқали кўплик ҳосил қилинади: बहू bahu: «келин» – बहुऐं bahueN «келинлар», वस्तु vastu «буюм, нарса» – वस्तुऐं vastueN «буюмлар, нарсалар».

7. Музаккар ва муаннас бирликдаги от шакллариغا गण gan «омма, халқ», जन jan «одамлар», लोग log «одамлар», वर्ग varg «гуруҳ, табақа, бўлим (масалан, китобга нисбатан)» кабиларни қўшиб, кўплик шакл яшаш мумкин:

पाठक pa:Thak «китобхон» – पाठकगण pa:Thakgan «китобхонлар», स्त्री stri: «аёл» – स्त्रीजन stri:jan «аёллар», अधिकारी

adhika:ri: «ходим» – *अधिकारी वर्ग adhika:ri: varg* «ходимлар», *आप a:p* «сиз» – *आप लोग a:p log* «сизлар».

Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳиндий тилидаги сўзлар бирлик ва кўпликда турланади. Бироқ ҳиндий тилида шундай сўзлар ҳам борки, улар *समूहवाचक samu:hvachak*, яъни жамловчи отлар бўлиб, бирлик шаклда ишлатилса-да, кўплик маъносини англатади: *परिवार pariva:r* «оила», *सभा sabha*: «мажлис, жамият», *दल dal*⁴⁶ «жамоа» ва Ҳ.к.

Қолаверса, ҳиндий тилида ҳурмат маъносини ифодалашда бирликдаги сўзлар кўплик шаклда қўлланилади:

महात्मा गाँधी राष्ट्रपिता हैं। Maha:tma: Ga:Ndhi: rashTrapita:
The «Маҳатма Ганди юрт бошидир»⁴⁷.

В. П. Липеровский фикрига кўра, ҳиндий тилида сон, жинс ва келишик грамматик категориялари бир бири билан узвий боғлиқдир⁴⁸. Бунга сабаб ушбу категорияларнинг ҳар бири бирлик, кўплик, воситали, воситасиз каби шакллар қарама-қаршилигида ифодаланади. Шунинг учун ҳам ҳиндий тилида отнинг турланишидаги тўлиқ парадигмаси, яъни нутқдаги барча сўзларнинг тўрт хил шакли мавжуд. Бундай шакллар граммема-ларнинг тўқнашиши натижасида аниқланади.

Жумладан, бирлик – воситасиз шакл – *लड़का laRka*: «бола», *बन्दर (बंदर) bandar* «маймун»;

кўплик – воситасиз шакл – *लड़के laRke* «ўғил болалар», *बन्दर bandar* «маймунлар», *लड़कियाँ laRkiya:N* «қиз болалар», *पुस्तकें pustakeN* «китоблар»;

⁴⁶ Луғатларда *दल dal* сўзи кўп маъноли эканлиги кузатилди.

⁴⁷ पृथ्वीनाथ पाण्डेय – आधुनिक हिन्दी व्याकरण – भारतीय पुस्तक परिषद, दिल्ली, 2015. – पृ०.56.

⁴⁸ Липеровский В.П. Именные части речи языка хинди. – М.: ГРВП, 1978. – С.56; Липеровский В.П. О категории числа существительных в хинди // Учебные записки Московского государственного института международных отношений. Вопросы языка и литературы. Вып. 7 (индийские языки). – М.: 1971. – С. 190-195.

бирлик – воситали шакл – *लडके का laRke ka*: «ўғил боланинг», *बन्दर का bandar ka*: «маймуннинг», *लडकी का laRki: ka*: «қиз боланинг», *पुस्तक का pustak ka*: «китобнинг»;

кўплик – воситали шакл – *लडकों का laRkoN ka*: «ўғил болаларнинг», *बन्दरों का bandaroN ka*: «маймунларнинг», *लडकियों का LaRkiyoN ka*: «қиз болаларнинг», *पुस्तकों का pustakoN ka*: «китобларнинг»⁴⁹.

Шу ерда ҳиндий тилида грамматик омонимия ҳодисаси кузатилади (*लडके laRke* «ўғил болалар», *लडके का laRke ka*: «ўғил боланинг»). Бундай ҳолат ўзбек тилида кузатилмайди.

Маълумотларга кўра, туркий тиллар тараққиётининг қадимги даврида отларда кўплик шакли *-m* аффикси билан ҳам ясалган. Лекин бу шакл олдинги даврлардаёқ истеъмолдан чиққан. Қадимги ёдгорликларда бу аффикс айрим сўзлардангина кўплик шаклини ясалиши учрайди. Масалан, тегит – шахзодалар (тегин - шахзода). «Девону луғотит турк» асарида ҳам тегит тегин сўзининг кўплик шакли эканлиги ҳақида сўз боради. Ҳозирги кунда мазкур аффикс айрим жой, қабила ва уруғ номларида сақланган. Масалан, *Бэгат, Бакат, туманат, тэват, топакат*⁵⁰.

Туркий тиллар тараққиётининг маълум даврларида кўпликни ифодаловчи // *-(a)n* аффикси ҳам мавжуд бўлган. Бу аффикс маҳсулдор бўлмаган, айрим сўзлардагина қўлланилган. Масалан, «Девону луғотит турк» асарида *ўғул* ва *эр* сўзларининг кўплик шакллари мазкур аффикслар ёрдамида ясалган: *оглан* – «болалар», *эран* – «ботирлар», «жангчилар» ва ҳ.к.

Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, XI аср эски туркий тилида кўплик кўрсатгичи *-лар* бўлиб, *огул, эр* сўзларининг *оглан, эран* кўплик формаси истисно тарзида қўлланилган. Бу сўзларнинг ҳам кўплигини яшашда *-лар* аффиксларидан фойдаланилган⁵¹.

⁴⁹ Шоматов О. Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. 3-қисм, – Т., 2004. – Б.29.

⁵⁰ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.29.

⁵¹ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.30.

Ғ. Абдурахмоновнинг фикрича, отнинг семантик жиҳатдан якка ёки кўп нарсa-предметни англатиши бошқа ҳодиса-ю, сон категориясининг қайси шаклда бўлиши бошқа ҳодиса. Сон категориясининг икки шакли бор: *-лар* морфемаси ва шунга зидлаб белгиланадиган ноль кўрсаткичли шакл⁵².

Маълумки, ўзбек тили лексик таркибининг муайян улушини араб тилидан ўзлашган сўзлар ташкил этади. Бу сўзларнинг асосий қисми от сўз туркумига мансуб бўлиб, уларнинг аксарияти кўплик шаклида ўзлаштирилган. Кўплик шаклдаги бундай сўзлар ҳозирги ўзбек тилида бирлик шаклида бўлиб, уларнинг кўплик шакли *-лар* аффиксини қўшиш орқали ясалади: *авлодлар, аҳволлар, аъзолар* каби⁵³.

М. Ирискулов фикрича, грамматик сон категорияси нарсa-предметларнинг сонини, бирлик ёки кўплигини билдиради⁵⁴. Ўзбек тилида бу грамматик категория от, олмош ва феълларга хосдир.

Ўзбек тилида отларнинг сон категорияси асосан бирлик ва кўплик каби шакллارга бўлинади. Отларнинг бирлик маъноларини ифодалаш учун ҳеч қандан кўрсаткич иштирок этмайди; кўплик шакллари морфологик, лексик-семантик, аралаш усуллар билан ясалади.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам отларнинг кўплик грамматик шакли асосан *-лар* аффикслари билан ясалади. Эски ўзбек тилида ҳам *-лар, -лер* аффиксининг вазифаси отларнинг кўплик шаклини яшаш бўлган. Айрим ҳолларда бу аффикс кўпликдан бошқа маъноларни ифодалаш учун ҳам хизмат қилган⁵⁵.

Жумладан, *-лар* ҳолат, мавҳум тушунчаларни билдирган отларга қўшилганда таъкидлаш, кучайтириш маъноларини ифодалайди: Ўтган куни қараса, мулла Жонфиғон яна *бекорлар*⁵⁶!

⁵²Ўша асар.

⁵³Ўша асар.

⁵⁴ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.73.

⁵⁵ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.: Фан, 1965. – Б.12.

⁵⁶Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Жонфиғон. -Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.28.

У қиз ҳам Анварга кўп *меҳрибончиликлар* қилди, унинг кетидан эргашиб машинагача келди⁵⁷.

Лексик усулда сўзнинг ўзак-негизи орқали ифодаланган маъно жамлик, кўпликни кўрсатади, жумладан *одам, халқ, қўшин, тўда, эл каби*⁵⁸. Масалан,

Одам кўп келаётганга ўхшайди, тугаб бораётибманми? ...⁵⁹

Отнинг кўплик маъноси унинг сон ёки миқдор билдирувчи сўз билан бирикиши натижасида, яъни синтактик йўл билан ҳосил бўлади. Масалан,

Нисо буви эри ўлиб, *иккита ёш қизи* билан қолди⁶⁰.

Сон умуман миқдор билдирувчи сўзлар билан келганда уларга *-лар* аффикси қўшилмайди. Лекин баъзан ҳолатларда мазкур қўшимча қўшилиши кузатилади: Шундан кейин Нисо буви кўп *марталар* “кулди”⁶¹.

-лар аффиксининг маънолари:

-ҳурмат – Мен билмасам, *дадам биладилар-да*⁶²!

-эркалаш – Нозу *карашмаларингдан* аканг... (қўшиқ)

-маъно кучайтириш – Ажаб қилдим, - деди Туробжон титраб, - *жигарларинг* эзилиб кетсин⁶³!

-тахмин – Мажлис соат *иккиларда* (тахминан соат иккида) бошланади.

Отларнинг кўплик шакли сўзларнинг такрорланиши натижасида ҳам ясалади.

Масалан, Мана, мен сизга айтиб берай: умримда *хотин-халажга* суюқлик қилган одам эмас эдим, баҳорда қишлоққа кетаётиб йўлда бир хотинга ҳамроҳ бўлдим⁶⁴.

⁵⁷ Ўша асар. – Б.110.

⁵⁸ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.: Фан, 1965. – Б.14

⁵⁹ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Етим. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.103

⁶⁰ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Бошсиз одам. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.31.

⁶¹ Ўша асар. – Б.32.

⁶² Ўша асар. – Б.33.

⁶³ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Анор. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.5.

⁶⁴ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Майиз емаган хотин. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.66.

Ўзбек тилида ҳам бирлик ҳам кўплик шаклга эга бўлган отлардан ташқари фақат бирлик шаклда қўлланиладиган отлар ҳам мавжуд: *ун, ёғ, шакар, сув, гўзаллик, яхшилик* каби. Масалан,

1. Энди уч-тўрт *сув* ювилган янгигина яктак эди⁶⁵.

2. *Севинч, қурқув, бахиллик* — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, Жонфигоннинг боши ғовлаб кетибди⁶⁶.

Лексик-семантик усулда санок сонлар, жуфт ва такрор сўзлардан фойдаланилади. Масалан,

1. *Ўн йил* касал боқиб, яна касалхонада ҳам биргами? ⁶⁷

2. Кеча укамни йўқлаб *она-синглим* келдилар;

3. У уйига *қоп-қоп* ун олиб келди.

Ўзбек тилида фақат бирликда ишлатиладиган отлар ҳам мавжуд. Бу асосан доналаб санаш мумкин бўлмаган нарсаларни атайдиган ва умуман кўплик билдирмайдиган отларга хос хусусиятдир. Мавҳум отлар, доналаб санаб бўлмайдиган отлар, атоқли отлар шулар жумласидандир.

Ҳиндий тилида сон грамматик категориясига оид илмий-назарий қарашларда яқдиллик мавжуд. Шуниси аҳамиятлики, ҳиндий тилида сон грамматик категорияси нафақат от сўз туркуми, балки олмош, сифат, сон ва феъл сўз туркумларига ҳам хосдир. Бироқ от сўз туркумида жинс грамматик категорияси мавжудлиги боис сон грамматик категорияси ифодаланганда от сўз туркумидаги сўзлар шаклан ўзига хос тарзда турланади.

Ҳиндий тилида сон грамматик категорияси нафақат сўзларнинг кўплик маъносини ифодалаш, балки ҳурматлаш маъносида ҳам қўлланилади.

Ўзбек тили тизимида ҳам сон грамматик категорияси тарихий аҳамиятга молик. Мазкур категория от, олмош ва феълларга хос бўлиб, бирлик ва кўплик шакллар қарама-қаршилигидан иборатдир.

Ўзбек тилида отлар кўплик шаклининг асосан морфологик ва лексик-семантик, аралаш йўллар билан ясалиши маълум.

⁶⁵ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Анор. — Т: Адабиёт учқунлари, 2018. — Б.4.

⁶⁶ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Жонқигон. — Т: Адабиёт учқунлари, 2018. — Б.27.

⁶⁷ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Минг бир жон. — Т: Адабиёт учқунлари, 2018. — Б.43.

Морфологик усул билан кўлланган от нисбатан мавҳумрок туюлса, лексик усулда воқеланган, яъни сонлар билан ифодаланган отларнинг кўплик шакли аниқликни ифодалайди.

Қолаверса, *-лар* аффикси нафақат отларнинг кўплик шакли, балки ҳурмат, эркалаш, маънони кучайтириш, тахмин каби маъноларни ҳам ифодалай олиши яна бир бор тасдиқланди.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида отга хос келишик категориясининг ўрганилиш масаласи

Ж. Лайонз маълумотиға биноан келишик – отнинг грамматик категорияси ҳисобланиб, мазкур от нарсa-предмет ва ҳодиса билан ифодаланган муносабатни англатувчи категориявий маънони англатади ва шу билан гапдаги бошқа сўзларга нисбатан муносабатини билдиради⁶⁸.

Келишик категориясининг аниқ ифода шакли – келишик шакллари бўлиб, аниқ товуш қаторларидан иборат морфемалардан тузилган, улар асос морфемалар билан бирга сўзга аниқ маъно беради. Ўзгариш тизимини вужудга келтирувчи келишик шаклларининг йиғиндисини турланиш дейилади⁶⁹.

Маълумки, ҳинд-орий тиллари тарихий тараққиётнинг уч босқичини босиб ўтган: қадимги, ўрта ва янги ҳинд-орий тили. Ички ва ташқи омиллар натижасида отга хос келишик тизимида ҳам ўзгариш содир бўлган.

Ҳиндий тилидаги отга хос келишик категориясининг шаклланиши ҳам бевосита ҳинд-орий тилларининг тарихий тараққиёти билан узвий боғлиқдир. Л. С. Бархударова «К вопросу о падежной категории в индоарийских языках; Падежные формы в функции подлежащего и дополнения в маратхи» мақоласида ёзишича, қадимги ҳинд-орий тиллари тизимида саккизта – бош келишик, тушум келишиги, биргалик⁷⁰ келишиги, жўналиш келишиги, чиқиш келишиги, қаратқич келишиги, ўрин-пайт келишиги, мурожаат келишиги мавжуд бўлган. Қадимги ҳинд-орий тилларида келишиклар послелоглар ёрдамида эмас, аксинча,

⁶⁸ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику, пер.с.англ. – М., Наука, 1978. – С.9.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Шоматов О. Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. 3-қисм. – Т., 2004. – Б.27.

флексия усулида ясалган, яъни сўз ўзагида маълум бир ўзгариш содир бўлган. Бироқ қадимги ҳинд-орий тилларидаги бадий адабиётларда тўла флексия қатори, баъзи орт кўмакчилар ҳам мавжуд эканлиги аниқланган. А.А.Зализняк санскрит тилида қуйидаги орт кўмакчилар бўлганлигини таъкидлайди: *अति* *ati* «-дан ташқари», *अधि* *adhi* «-нинг устида», *अनु* *anu* «-дан кейин», *अन्तर* *antar* «-нинг ўртасида», *पुरा* *pura*: «-дан олдин», *बाह्य* *bahya* «-дан ташқарида», *अधो* *adho* «-нинг остида»⁷¹.

Ҳозирги ҳиндий тилида эса буларнинг айримлари префикслар тарзида ифодаланади.

Қадимги ҳинд-орий тиллари тизимида татпурушалар, яъни биринчи қисми мослашган аниқловчи ва иккинчи қисми одан ташкил топган қўшма сўзлар вужудга келиши натижасида келишиқ категориясининг икки хил усули шаклланган: флектив ва флектив-аналитик. Бу ҳодиса ўрта ҳинд-орий тилларидан бири бўлмиш пракритда кўзга ташланади.

Ўрта ҳинд-орий тиллари босқичида қадимги ҳинд-орий тиллари тизимидаги саккизта келишиқ сақланиб қолган. Бироқ ундаги тушум келишиги вазифасини қаратқич келишиги бажаради. Бош ва мурожаат келишиги граммемалари қўшилиб кетиб, бир граммема шаклига келган. Қолаверса, ўрта ҳинд-орий тиллари даврида янги фонетик қонун-қоидалар вужудга келиши натижасида келишиқлар тизимида янги аффикслар пайдо бўлади.

Янги даврга келиб, келишиқлар синтези натижасида қадимги ҳинд-орий тиллари тизимида мавжуд саккизта келишиқдан иккитасигина сақланиб қолган. Булар:

1) бош-тушум-мурожаат келишиги функционал жиҳатдан бир бўлиб, бош келишиқ деб аталган;

2) қаратқич-жўналиш-чиқиш, ўрин-пайт ва биргалик келишиги синтези натижасида воситали келишиги шаклланган. Шу даврдан бошлаб сўз бирикмаларида послелогларнинг вазифалари фаоллашган. Натижада, тил тизимида флектив усулга қараганда аналитик жараённинг устунлиги сезила бошлаган.

⁷¹ Зализняк. А. А. Грамматические очерк санскрита. – В. А. Кочергина Санскритско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1978. 787-895.

Ҳинд-орӣ тиллари мазкур тил тизимидаги келишикларни циклик ўрганишда бой назарий материалга эга. Бу қадимги ҳинд-орӣ тиллари тизимида флективликнинг устунлиги, ўрта ҳинд-орӣ тиллари даврига келиб аналитик хусусиятлар ортгани ва янги ҳинд-орӣ тиллари вақтида аналитик шакллар билан бир қаторда, флективликнинг фаоллашуви жараёни билан боғлиқдир. Замонавий ҳиндий тилида келишик тарихий жиҳатдан икки хил характерга эга:

1) Тарихий жараёнлар натижасида вужудга келган икки хил келишикнинг мавжудлиги, яъни воситасиз келишик ва воситали келишик + флектив қолдиқ сифатида мурожаат келишиги.

2) Ҳиндий тилидаги келишикларнинг тарихий жиҳатдан нисбатан янги, яъни послелоглар билан ифодаланиш ҳолатидир. Бундай жараён мазкур тилдаги келишикларнинг функционал ҳолатини ифодалайди. Послелоглар икки хил бўлади.⁷²

А. А. Сигорскийнинг фикрича, замонавий ҳиндий тилидаги келишиклар сони ҳақида аниқ хулоса айтиш қийин. Негаки юқорида таъкидланганидек, бу ўзгарувчан жараёндир. Замонавий ҳиндий тилидаги келишиклар тизими синтаксис билан бевосита боғлиқ жараёндир. Келишиклар ҳақида у ёки бу мулоҳазани ифодалашда гап таркибининг структур, семантик ва функционал ҳолатига эътибор бериш асосий мезондир.

Шундай қилиб, янги ҳинд-орӣ тиллари тизимида келишик муносабатлари турлича – флектив ва аналитик шакллар орқали ифодаланган. Лекин биронта тилда ушбу шакллардан фақат биттаси устунлик қила олмайди.

Ҳиндий тилида отларнинг келишиклари масаласида турли ёндашувлар мавжудлиги боис, уларга турлича таъриф берилади. Шунини ҳисобга олган ҳолда келишиклар сони ҳам ҳар хил кўрсатилади. Шу нуқтаи назардан, ҳинд тилшунос олимларининг фикрларида ҳам яқдиллик мавжуд эмас. Мавзунини ёритиш жараёнида бир неча машҳур ҳинд тилшунос олимларининг ҳам

⁷² А. А. Сигорский Падежная система хинди как нечеткая структура // Восточные языки и культуры: материалы II Международной научной конференции. - М., 2008. - С. 74-78.

назарий, ҳам амалий асарлари билан танишиб чиқилди. Тўпланган маълумотларга таянган ҳолда олимларнинг фикрлари икки гуруҳга бўлинди.

Биринчи гуруҳ тилшуносларининг фикрича, гапда иш-ҳаракат билан унинг бажарувчиси ўртасидаги алоқани келишиклар ифодалайди⁷³. Мазкур фикр тарафдорлари кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг фикрича, ҳиндий тилида олтига – бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги мавжуд⁷⁴.

Иккинчи гуруҳ вакиллариининг фикрича, келишиклар гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган грамматик категориядир⁷⁵. Бу гуруҳ олимларининг таъкидича, ҳиндий тилидаги келишиклар сони саккизта: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги, биргалик келишиги, мурожаат келишиги⁷⁶. Фикримизча, бу олимлар ҳиндий тилидаги келишикларга анъанавий ёндашиб, қадимги санскрит тилига асосланган ҳолда келишик категориясини талқин қилганлар.

В. Прасаднинг фикрича, гапда от ва олмошларни бошқа сўзлар билан боғловчи грамматик категория – *कारक ka:rak* «келишик» дейилади. Шунингдек, от ёки олмошнинг феъл билан муносабатини таъминловчи грамматик категория ҳам келишикдир⁷⁷. Олимнинг уқтиришича, от ёки олмошнинг *ने ne, को*

⁷³ इंद्र चन्द्र शास्त्री – हिन्दी व्याकरण – दिल्ली, 1976. – पृ०.53.

⁷⁴ इंद्र चन्द्र शास्त्री – हिन्दी व्याकरण – दिल्ली, 1976; रामराजपल द्विवेदी – हिन्दी व्याकरण शब्दकोश – दिल्ली, 2000; भोलानाथ तिवारी – हिन्दी भाषा – इलाहाबाद, 1978; एच. देङ्किमी – हिन्दी और मिज़ो भाषा की व्याकरणिक कोटियों का व्यतिरेकी अध्ययन – आगरा, 2013; दुर्योधन महारणा – हिन्दी ओड़िया व्याकरणिक कोटियाँ – केंद्रीय हिन्दी संस्थान, आगरा, 1984.

⁷⁵ विजय पल सिंह – समान्य हिन्दी – दिल्ली, 1989 – पृ०.85.

⁷⁶ विजय पल सिंह – समान्य हिन्दी – दिल्ली, 1989; रामलाल वर्मा – हिन्दी असमीया: व्याकरणिक कोटियाँ (व्यतिरेकी अध्ययन) – केंद्रीय हिन्दी संस्थान, आगरा, 1986.

⁷⁷ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ०.101.

ko, से se каби послелоглар билан бириккан ҳолатда келиши келишик категориясидир. Шундай послелоглар билан келган сўзлар бошқа сўз билан бирикса, сўз бирикмалари ҳосил бўлади. ने ne, को ko, से se каби послелоглар турли келишикларга хосдир. Мазкур послелоглар от ёки феъллар билан бирикиб, ka:rakpad «келишикли бирикма» ёки kriya:pad «феълли бирикма» ларни ҳосил қилади. Бундай бирикмаларсиз биронта жумлани тасаввур қилиш мумкин эмас.

Масалан, रामचन्द्र जी ने ... समुद्र पर बन्दरों से पुल बंधवा दिया Ra:mchandra ji: ne ... samudr par bandaroN se pul baNdhva: diya:. «Рамчандар ... денгизда маймунлардан кўприк ясаттирди.».

Бу гапда रामचन्द्र जी ने Ra:mchandra ji: ne «Рамчандар (бош келишикда, гапдаги иш ҳаракат тугалланган замонда)», समुद्र पर samudr par «денгизда», बन्दरों से bandaroN se «маймунлардан» ва पुल pul «кўприк» отларнинг турли хил кўринишлари бўлиб, мазкур отлар बंधवा दिया baNdhva: diya: «ясаттирди» феъли билан боғланган⁷⁸.

Олим ҳиндий тилидаги келишиклар сонини саккизта деб кўрсатади ҳамда келишикларни ифодалаш учун от ёки олмошлардан кейин махсус белгилар қўйилади, мана шу белгилар ҳиндий тили грамматикасида विभक्तियाँ vibhaktiya:N дейилади. Баъзи олимлар мазкур келишик қўшимчаларини परसर्ग parsarg ҳам дейдилар. У К.Важпейининг «келишик қўшимчаларини विभक्तियाँ vibhaktiya:N деб номлаш бизга анъанага айланган, уни परसर्г parsarg сўзи билан алмаштириб қўллашдан не наф?» иборасига қатъий урғу беради. Шу фикрларга таянган ҳолда келишик қўшимчаларини анъанавий йўлдан бориб, विभक्ति vibhakti деб аташ тўғри бўлади⁷⁹, дейди.

Ҳариванш Синҳга кўра, ҳиндий тилида келишик (कारक ka:rak), постпозиция (परसर्ग parsarg) ҳамда қўшимча (विभक्ति vibhakti) ўртасида фарқ бор. Аммо кўпинча мазкур сўзларнинг

⁷⁸ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003 («Рамаяна» асаридан).

⁷⁹ वहीं – पृ० 102.

маъно муносабатида тушунмовчилик ва чалкашлик юзага келади. Унинг фикрича, *विभक्ति* *Vibhakti* термини санскрит тилида аффикснинг бир тури сифатида ишлатилган. Панини ўз грамматикасида аффиксларни иккига бўлган: от ва сифатлар билан ишлатилувчи кўшимчалар ва феъллар билан ишлатилувчи кўшимчалар. Мазкур кўшимчаларни у умумий тарзда *विभक्ति* *vibhakti* деб номлаган. *परसर्ग* *parsarg* «постпозиция» эса анча замонавий термин бўлиб, гапда сўзларни бир бири билан боғлайди. *कारक* *ka:rak* «келишик» термини эса, гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган грамматик категориядир⁸⁰.

Ҳариванш Синҳнинг эътирофича, кўпчилик ҳинд тилшунослари аффикс (*विभक्ति* *vibhakti*) ва келишик (*कारक* *ka:rak*) ўртасида фарқ мавжуд эканлигини таъкидлайдилар. Бироқ бу таъкид ҳануз илмий исботланмаган мавзу бўлиб, уни муҳокама қилиш фойдасиздир⁸¹.

Санскрит тилида мавжуд бўлган саккизта келишикни ҳиндий тили билан таққослаш мумкин⁸²:

1.3.1-жадвал.

№	Келишик номи	Келишик кўрсатгичи	Санскритдаги келишик кўшимчалари
1.	<i>कर्ता</i> <i>karta</i> (бош келишик)	Ø, <i>ने</i> <i>ne</i>	<i>विसर्ग</i> <i>visarga</i>
2.	<i>कर्म</i> <i>karan</i> (тушум келишиги)	Ø, <i>को</i> <i>ko</i>	– <i>अन</i> – <i>an</i>
3.	<i>करण</i> <i>karm</i> (биргалик келишиги)	<i>से</i> <i>se</i>	– <i>एणा</i> – <i>eNa</i> :
4.	<i>सम्प्रदान</i> <i>sampradan</i> (жўналиш келишиги)	<i>को, के</i> <i>liye</i> <i>ko, ke liye</i>	– <i>आया</i> – <i>a:ya</i> :
5.	<i>अपादान</i> <i>apa:da:n</i> (чиқиш келишиги)	<i>से</i> <i>se</i>	– <i>आत</i> – <i>a:t</i>

⁸⁰ हरिवंश सिंह – कारक व्याकरण की दृष्टि से हिन्दी परसर्ग विचार – केंद्रीय हिन्दी संस्थान, आगरा, 2003. – पृ० 40.

⁸¹ वहीं – पृ० 38.

⁸² Гурю К. Грамматика хинди. Часть II. – М.: Наука, 1962. – С. 49.

6.	सम्बन्ध <i>sambandh</i> (қаратқич келишиги)	का, के, की <i>ka:, ke, ki:</i>	-स्योँ - <i>syoN</i>
7.	अधिकरण <i>adhikaran</i> (ўрин-пайт келишиги)	में, पर <i>mein, par</i>	-ए - <i>e</i>
8.	संबोधन <i>sambodhan</i> (мурожаат келишиги)	Ø, हे, अहि, अरे	-ए - <i>e</i>

К. Гурунинг фикрича, ҳиндий тилидаги келишик кўрсаткичлари санскритдаги келишик кўрсаткичларидан фарқ қилади. Санскритдаги келишик кўшимчаларидан фарқли ўлароқ, ҳиндий тилидаги келишик кўрсаткичларининг аксарияти иккала жинс учун айнандир⁸³.

Кўринадики, санскритда флектив усул етакчилик қилган бўлиб, келишик шакллари маълум аффикслар билан ифодалаган. Ҳиндий тилида келишик шакллари аналитик усулда ифодаланишига қарамай, олимлар фикрича, ундаги келишик шакллари ифодаловчи послелоглар аффикслар вазифасинигина бажаради.

К. Гуру ҳам анъанавий қарашларга таяниб, ҳиндий тилида қуйидаги саккизта келишик мавжудлигини таъкидлайди:

1) Бош келишик эга ўрнида келиб, кесимга узвий боғлиқ шахс ёки нарс-предметнинг номини билдиради: लडका सोता है *LaRka: sota: hai* – бола ухлайди.

2) Тушум келишиги ҳаракатни ўз устига олган, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган объектни ифодалайди: ... मलिक ने नौकर को बुलाया *Malik ne naokar ko bula:ya:* – хўжайин хизматкорни чақирди...

3) Биргалик келишиги иш-ҳаракатни бажариш воситасини билдирувчи от шаклидир: सिपाही चोर को रस्सी से बाँधता है *Sipa:hi: chor ko rassi se baNdhta:he* – аскар ўғрини арқон билан боғлайди...

4) Жўналиш келишиги феълдан англашилган иш-ҳаракатга йўналган предметни ифодалайдиган от шаклидир: राजा ने ब्राह्मण

⁸³Гуру К. Грамматика хинди. – М., Наука, 1962. Часть II. – С.50.

को धन दिया। Ra:ja: ne Brahman ko dhan diya: – шоҳ Брахманга бойлик берди...

5) Чиқиш келишиги иш-ҳаракатнинг бошланиш нуқтасини ифодаловчи от шаклидир: पेड़ से फल गिरा। Per se phal gira: – дарахтдан мева тушди ...

6) Қаратқич келишиги бир предметнинг бошқа предмет билан алоқасини ифодаловчи от шаклидир. Қаратқич келишигининг кўрсаткичлари унга боғланган сўзнинг жинси ва сонига қараб ўзгаради: राजा का महल - ra:ja: ka: mahal – шоҳнинг саройи, लड़के की पुस्तक – laRke ki: pustak – боланинг китоби, पत्थर के टुकड़े patthar ke TukRe – тошнинг бўлаклари.

7) Ўрин-пайт келишиги иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ва вақтини ифодаловчи от шаклидир: सिंह वन में रहता है Sinh van mein rehta: hai – шер ўрмонда яшайди. शाम को उस से मिलने का वचन दिया Sha:m ko us se milne ka: vachan diya: - Кечки пайт у билан учрашишга ваъда берди.

8) Мурожаат келишиги бирон - бир шахсга мурожаатни билдирувчи от шаклидир: हे नाथ! मेरे अपराधों की क्षमा करना He Na:th! Mere apra:dhoN ki: kshama:karna: – Ҳей эгам! Гуноҳларимни кечир...

अरे लड़के इधर आ! Are laRke idhar a:! – Эй болакай, бу ёққа кел!...⁸⁴

Ҳинд тилшуносларининг фикрича, ҳиндий тилидаги келишик категориясида нафақат санскрит, балки пракрит, апабхраншаларнинг ҳам таъсири бор⁸⁵.

Ҳариванш Синх фикрича, инглиз тилшунос К. Ф. Ҳоккет ҳиндий тилидаги келишикларни синчковлик билан ўрганиб, бу тил тизимида фақат иккита воситали ва воситасиз келишиклар мавжудлигини таъкидлайди⁸⁶.

⁸⁴ Гуру К. Грамматика хинди. Часть II.– М.: Наука, 1962. -С. 49-51.

⁸⁵ हरिवंश सिंह – कारक व्याकरण की दृष्टि से हिन्दी परसर्ग विचार – केंद्रीय हिन्दी संस्थान, आगरा, 2003.- पृ० 41.

⁸⁶ हरिवंश सिंह – कारक व्याकरण की दृष्टि से हिन्दी परसर्ग विचार – केंद्रीय हिन्दी संस्थान, आगरा, 2003.- पृ० 42.

Кўринадик, ҳиндий тилидаги келишик категорияси ҳақида ҳинд тилшунослари ҳинд анъаналарига асосланиб фикр билдирадилар. Рус ҳиндшунослари эса европа ва рус тилшунослиги анъаналаридан келиб чиққан ҳолда бу мавзунини талқин қиладилар. Рус тилшунослари нуқтаи назаридан қараганда ҳозирги ҳиндий тилида келишик категориясининг мавжудлиги мунозаралидир. Уни шартли равишдагина шундай деб қабул қилиш мумкин.

3. М. Дымшиц фикрига кўра, келишик категорияси гапдаги бошқа сўзларга нисбатан отнинг муносабатини ифодалайди⁸⁷. Унинг назарида, ҳиндий тилида учта келишик мавжуд:

1) *Бош келишик* – от бирон шахс ёки нарсаларнинг номини ифода қилади. Бу келишикда отлар эга, воситасиз тўлдирувчи, кесимнинг от қисми ҳамда изоҳловчи вазифасини адо этади.

2) *Воситали келишик* – мустақил ҳолда учрамайдиган от шаклидир. Бу шакл турли послелоглар билан бирикиб, гапдаги бошқа бўлақларга нисбатан турли муносабатларни ифода қилади. Шу ўринда 3. М. Дымшиц воситали келишикдаги грамматик шаклларнинг отнинг турланиши билан адаштирмаслик зарурлигини таъкидлайди. Унингча, анъанага биноан отнинг яхлит сўз шакли ҳақида сўз кетганда, унинг гапдаги бошқа бўлақларга бўлган муносабатини ифода қиладиган шаклларнинг ҳисобга олиниши керак. Бундан кўринадик, ҳиндий тилидаги послелоглар келишик кўрсаткичлари эмас, балки ёрдамчи сўзлардир.

3) *Мурожаат келишиги* – нутқ қаратилган шахс ёки нарсаларга ишора қиладиган отнинг шакли орқали ифодаланади⁸⁸.

Фикримизча, агар ҳақиқатдан ҳам 3. М. Дымшиц фикрлари тўғри деб топилса, у ҳолда ҳиндий тилида от сўз туркумига мансуб келишик грамматик категорияси мавжудлиги шубҳали кўрилади. Тўғри, ёрдамчи сўзлар ҳам гапда сўзларнинг бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бироқ ёрдамчи сўзлар лексик birlikлардир.

В. П. Липеровский фикрига кўра, ҳиндий тилида сон ва келишик грамматик категориялари сўз ўзгартувчи бўлиб, улар

⁸⁷ Димшиц 3. М. Грамматика языка хинди. Часть II. – М.: Наука, 1986. – С.57.

⁸⁸ Шоматов О. Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. 3-қисм. Т., 2004. – Б.28.

узвий боғлиқдир. Бунга сабаб ушбу категорияларнинг ҳар бири бирлик, кўплик ҳамда воситали, воситасиз шакл каби икки қарама-қаршиликка таяниб келади. Шунинг учун отнинг турланишдаги тўлиқ парадигмаси, яъни унинг сўз шакллари тўрт хилдир. Бундай шакллар граммемаларнинг ўзаро бир-бирига зидланиши натижасида юзага чиқади⁸⁹.

Г. А. Зограф назариясига биноан, кўпчилик ҳинд-орий тиллари, жумладан, ҳиндий тилида ҳозир универсал усул тариқасида воситасиз ва воситали келишикларнинг қарама-қаршилиги устун бўлиб келмоқда. Бундай ёндашувни учинчи келишик, яъни мурожаат келишиги ҳисобига кенгайтириш мумкин. Бироқ шакл жиҳатидан бу келишикнинг ифодаланиши ноаниқроқдир⁹⁰.

Замонавий ҳиндий тилида келишик категорияси ҳақида сўз борганда, унга икки хил нуқтаи назарга ёндошиш мумкин. Биринчидан, ҳиндий тилидаги келишиклар уч асосий гуруҳга яъни, бош келишик, воситали келишик ҳамда мурожаат келишиги каби семантик гуруҳларга тақсимланади. Иккинчидан уларга келишик шаклларига кўра ёндошилганда, оддий ва мураккаб послелоглар каби турларга ажратилади⁹¹.

О. Н. Шоматовнинг фикрича, келишик грамматик категориясини ўрганиш ҳиндий тилида ўзига хос мураккабликка эга. Олим ҳам бошқа тилшунослар айниқса, К. Ф. Ҳоккет ва З. М. Дымшиц фикрига қўшилган ҳолда отларга мансуб келишик категориясининг от билан ифодаланадиган предметнинг воқеликдаги бошқа нарсалар-предметлар, сифатлар ёки жараёнларга нисбатан бўлган муносабатини таъкидлаб, ҳиндий тилида келишик категориясининг борлигини шубҳали деб атаган ҳолда “Аслида иккита граммема бош келишик ва воситали келишик,

⁸⁹ Липеровский В. П. Именные части речи языка хинди. – М.: ГРВП, 1978. – С.56, Липеровский В.П. Прямой падеж имени существительного и функция субъекта действия в хинди // Индийское языкознание. – М.: ГРВЛ, 1978. – С. 135-142.

⁹⁰ Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. 3-қисм. – Т., 2004. – Б.28.

⁹¹ Сигорский А. А. Падежная система хинди как нечеткая структура // Восточные языки и культуры: материалы II Международной научной конференции. – М. 2008. – С. 74

яъни *прямая форма* ва *косвенная форма* граммемалари қаршиланади”, деб ўз илмий қарашларини изоҳлайди⁹².

Юқоридаги фикрга таянадиган бўлсак, олим келишиқ категориясига фақат икки – *прямая форма* ва *косвенная форма* граммемалари” ни киритади ва уларни грамматик маъносига кўра бош ва қисман тушум келишигига тўғри келади, деб таъкидлайди. Бундан биз олимнинг ҳиндий тилида фақат икки келишиқ борлигига урғу берганлигини айтишимиз лозим.

Ўзбек ҳиндшунослик вакилларида бири Р. Муҳаммеджанов ҳинд-орӣ тилларидаги келишиқ шакллари ҳақида фикр билдириб, бу тилда саккизта асосӣ келишиқлар мавжудлигини таъкидлайди: бош келишиқ, чақириқ келишиги, қаратқич, жўналиш-тушум, чиқиш, ўрин-йўналиш, чегара, эргатив келишиқлар каби турларга ажратади. Мазкур келишиқ шакллари ҳозирги кунда урду тили дарслигида ҳам ўз амалий ифодасини топган⁹³

Отларга мансуб келишиқ категорияси отлар билан ифодаланадиган нарсa-предметнинг воқеликдаги бошқа предметлар, сифатлар ёки ҳолатга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатади.

Маълумки, турли тилларда келишиқлар сони ҳам турличадир. Келишиқлар сонинг тилларда турфа бўлиши келишиқ категориясига кирувчи хусусий маъно ва шакллар мазмуни ва вазифасининг ҳар хиллигидан далолат беради. Кўпчилик тилшуносларнинг таъкидлашича, гапда отнинг бошқа сўз туркумига муносабати келишиқ категорияси орқали ифодаланади. Шу боис келишиқ категориясида отнинг келишиқ шаклидаги гапдаги бошқа бўлақларга бўлган муносабати таъкидланади.

⁹² Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. 3-қисм. – Т., 2004. – Б.27.

⁹³ Муҳаммеджанов Р. Падежи, послелого, предлоги в языках хинди и урду // Вопросы филологии стилистики и грамматики восточные языков, – Т., 1972, Абдурахмонова М., Муртозахўжаева М., Зокирова У., Шораҳмедова М. Урду тили, Тошкент давлат шарқшунослик институти. – Т. 2018. – Б. 418.

А. Ҳожиевга кўра, келишиқ категорияси – от ёки отлашган сўзнинг феълга, отга ёки бошқа бир туркум сўзга муносабатини ифодалаб, тобелигини кўрсатувчи шакллар тизимидир⁹⁴.

Қ. Сапаевнинг фикрича, «отнинг бошқа сўзлар билан синтактик муносабатини кўрсатувчи маънолар ва бу маънони ифодаловчи шакллар тизими келишиқ категорияси дейилади»⁹⁵.

Турланишга эга бўлган тиллардагина келишиқ тизими мавжуд бўлиб, турли тилларда келишиқ сонлари турличадир. Агар у ёки бу тилда келишиқ тизими мавжуд бўлмаса, у ҳолда мазкур тил келишиқларсиз ҳам грамматик маъно-муносабатни ифодалай олади. Бунда бошқа усуллар, яъни предлог (олд кўшимча), сўз тартиби ва интонациядан фойдаланилади.

Ҳар бир тилнинг келишиқ грамматик категориясини ўрганиш тарихи мавжуд. Мозийга назар ташлайдиган бўлсак, мамлакатимиз ҳудудидан топилган қадимги ёдномалардаги келишиқлар ҳақида тадқиқот ўтказган олимлар обидалар тилида мавжуд бўлган келишиқлар сонини турлича кўрсатадилар. Жумладан, В. В. Радлов қадимги ёдномалардаги келишиқлар сонини саккизтага бўлади: Indefinitus, Genitiv, Dativ, Accusativ, Instrumental, Locative (Ablativ), Quantitativ, Directiv⁹⁶. И. А. Батманов қадимги Енисей ва бошқа битикларнинг келишиқлари ҳақида ёзар экан, уларда олтига келишиқ мавжудлигини қайд қилади: именительный (основной), родительный, винительный, дательно-направительный и инструментальный, местный⁹⁷. В. М. Насилов эса Ўрхун-Енисей ёдномаларидаги келишиқларни еттитага бўлади: основной (прямой), винительный, инструментальный, творительный, дательный, направительный, место-исходный⁹⁸.

⁹⁴ Ҳожиев А. Тилшунослиқ терминларининг изоҳли луғати. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2002. – Б.48.

⁹⁵ Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2009. – Б.93.

⁹⁶ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.: Фан, 1965. – Б.17.

⁹⁷ Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюрской письменности, Фрунзе, 1959. – С.110.

⁹⁸ Насилов В. М. Язык орхон-енисейских памятников, М., 1960. – С. 24.

Ўзбек тилшунослигида келишик шаклининг ўрганилиш тарихи А. Ғуломов тадқиқотидан бошланди⁹⁹. У ўз асарида ўзбек тилидаги келишикларни семантик ва синтактик хусусиятига кўра ўрганган. Ўзбек тилшунослигида келишик категорияси ҳақида сўз борганда, кўпчилик ўзбек тилшуносларининг “отларнинг бошқа сўз туркумидаги сўзларга нисбатан муносабатини кўрсатадиган категория” деган фикрлари анъанавий формулага айланган¹⁰⁰. Олимнинг фикрича, келишик категориясини ифодаловчи грамматик воситалар отлар ва отлашган сўзларнинг синтактик вазифасини кўрсатади.

Кейинги йилларда мазкур мавзу қатор ўзбек тилшунослар томонидан атрофлича ёритилди. Жумладан, Ҳ. Неъматов, Ҳ. Нурмонов, Ш. Шаҳобиддинова, М. Қодиров ва ҳ.к.ларнинг ишларида келишик категориясининг умумий – грамматик маъноси тадқиқ этилди¹⁰¹.

Ўзбек тилидаги келишикларни тизимли ўрганиш З.Қодировнинг номзодлик ишида батафсил очиб берилди¹⁰².

Кузатишлар натижасида эски ўзбек тилида еттита келишик шакли мавжуд бўлганлиги аниқланди. Туркий тиллар тараққиётининг қадимги даврлари учун характерли бўлган восита келишиги шакли XIII-XIV асрларга оид ёзма ёдгорликлар тилида ҳам маълум даражада қўлланган. XV аср ва ундан кейинги даврларда восита келишигининг қўлланиши анча чегаралангани боис грамматик хусусиятини йўқотган ва келишик категорияси

⁹⁹ Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар/Труды Узбекского филиала АН СССР.Сер.2Кн.2. – Т., 1941.

¹⁰⁰ Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – Б. 224.

¹⁰¹ Неъматов Ҳ. –га ва –дан келишик қўшимчасининг функционал алмашилишига доир; Неъматов Ҳ. Чегара келишиги// Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №4; Қодиров М.Ўзбек тили грамматик категориясини систем таҳлил этиш (Келишик категорияси): Филол.фан.номз...дисс.автореф, Самарқанд, 1991; Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. –Б.75-100

¹⁰² Қодиров М. Ўзбек тилида грамматик категорияларни систем таҳлил қилиш (келишик категорияси): Филол.фан.ном...дисс.автореф, Самарқанд, 1993. – Б.12

сифатида истеъмолдан чиққан. Шу даврдан бошлаб восита келишиги шаклида қўлланган сўзлар равиш категориясига ўтган, улар пайт, ҳолат каби маъноларни ифодалашга хизмат қилган¹⁰³.

Баъзи тилларда келишик категорияси бир нечта сўз туркумларига хос бўлади. А. Содиқов, А. Абдуазизов, Қ. Сапаевларнинг фикрича, ўзбек тилида бу категория фақат от, отлашган сўз ва олмошларга мансуб¹⁰⁴.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида от сўз туркумига хос қуйидаги келишик шакллари ва уларнинг мазмун-моҳияти мавжуд. Маълумки, ҳар бир грамматик категориянинг умумий ва хусусий маъноси бўлади. Жумладан, ўзбек тилига хос келишик категорияси учун умумий бўлган маъно ўзидан олдинги мустақил сўзни ўзидан кейинги мустақил сўзга боғлашдир. Мазкур умумий маъно мавжуд олтита келишикнинг хусусий маъно-мазмунлари умумлашмасидир.

1.3.2-жадвал

Ўзбек тилида келишиклар ва уларнинг кўрсаткичлари

№	Келишикларнинг номи	Қўшимчаси	Мисол
1.	Бош келишик	Ø	Дафтар
2.	Қаратқич келишиги	-нинг	Дафтарнинг
3.	Тушум келишиги	-ни	Дафтарни
4.	Жўналиш келишиги	-га (-ка, -қа)	Дафтарга
5.	Ўрин-пайт келишиги	-да	Дафтарда
6.	Чиқиш келишиги	-дан	Дафтардан

Ўзбек тилида келишик қўшимчаларининг қўлланилиши учун камида икки сўз муносабатга киришиши керак. Бир-бири билан боғланган икки сўз бор жойда синтаксис кучга киради: *уйда тўқилган, қуёшнинг нури, хонага кир*. Кузатишлар ўзбек тилшунослари орасида келишик категориясига оид баҳс-мунозарали муаммолар мавжуд эмаслиги аниқлади. Жумладан, олимларнинг фикрича, бош келишик морфологик кўрсаткичи бўлмаслиги билан характерланади. Бошқа келишиклар бош

¹⁰³ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.: Фан, 1965. – Б.17.

¹⁰⁴ Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2009. – Б.93.

келишикдаги сўзга махсус аффикслар қўшиб ясалади. Бош келишикнинг синтактик вазифаси асосан эга вазифасида келишидир. Масалан,

Бетончи Сафар ака айикдек лапанглаб вагонча томонга биринчи бўлиб юрди¹⁰⁵.

Мазкур гапда *‘бетончи Сафар ака’* атоқли от, синтактик жиҳатдан таҳлил этилганда, гапнинг эгаси ва бош келишикдadir.

Қаратқич, тушум ва жўналиш келишиклари белгисиз қўлланганда шакл жиҳатидан бош келишикка ўхшаса-да, лекин маъно ва вазифаси бўйича тубдан фарқли бўлади. Шу нуқтаи назардан, бош келишикнинг мазкур келишиклар билан ўрин алмашиш имкони кучли, бироқ ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари билан ўрин алмашиш имкониятлари ниҳоятда чегаралангандир.

Қаратқич келишиги – бу келишик қўшимчаси ҳозирги давргача турли кўринишда бўлган. Масалан, *-нын, -нин, -нун, -ын, -ин, -ун*. Бу шакллар бир аффикснинг турлича фонетик кўринишлари бўлиб, улар орасидаги фарқ таркибида *н* ундошининг мавжудлиги ёки йўқлиги, унлиларнинг лабланган ёки лабланмаган ҳолда келишидадир. Айрим адабиётларда келишик олмошларининг I шахс бирлиги ва кўплигига қаратқич келишиги қўшимчаси *-им* шаклида ҳам қўшилган: *меним, бизим* каби. Қаратқич келишиги аффиксининг *-нын, -нин* шакли XV асргача одатда таркибида (охирги бўғинидаги) унлиси лабланмаган сўзларга қўшилган. Кейинги даврларда эса таркибида (охирги бўғинидаги) лабланган унли билан келган сўзларга ҳам асосан шу шакл қўшилган. Қаратқич келишиги аффикси ҳозирги ўзбек адабий тилида *-нинг* шаклида қабул қилинган бўлиб, эски ўзбек адабий тилида қўлланган фонетик вариантларда ишлатилиши ҳозир кўпчилик туркий тиллар учун биринчи навбатда, сингармонизмли туркий тиллар учун характерли. Бу келишикнинг қисқа вариантли аффикслари озарбайжон, турк, туркман, гагавуз каби ўғуз гуруҳидаги туркий тиллар учун характерли ҳодисадир¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.10.

¹⁰⁶ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.38.

Қаратқич келишиги эски ўзбек адабий тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам бошқа туркий тиллардаги каби белгисиз қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолларда қаралмишнинг қаратқичга умумий хослиги (шахсга, ўринга, пайтга муносабати) ифодаланади. Қаратқич келишигидаги отлар уюшиб келганда, келишик аффикси ҳар бир бўлакка ёки охирги бўлаккагина қўйилиши мумкин. Ўзбек тили қаратқич келишигидаги сўз асосан аниқловчи вазифасида келади. Масалан, *Ҳаммаси оймоманинг* юмшоқ беланчагида ором олиб тебранади¹⁰⁷. Мазкур гап синтактик жиҳатдан таҳлил этилганда, «*оймоманинг*» аниқловчи вазифасида келган қаратқич келишигидаги от эканлигин ойдинлашади.

Тушум келишиги – туркий тилларда унинг *-г, -г, -(ы)г, -(и)г, -(у)г, -(у)г* аффикси билан ясалган шакли ҳам мавжуд бўлиб, маълум даврлардагина қўлланилиб келган. *-ни* аффикси билан ясалган шакли эса ҳанузгача фаол қўлланилади. Мазкур келишик асосан феъл билан бошқарилади. Феъллар тушум келишигидаги сўзга муносабатига кўра ўтимли ва ўтимсиз феълларга ажралади. Тушум келишигидаги сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида келиб, ҳаракатни ўз устига олган объектни ифодалайди. Бу келишик ҳам қаратқич келишиги каби белгили ёки белгисиз қўлланилиши мумкин. Белгили қўлланганда аниқ объектни ифодаласа, белгисиз қўлланганда умуман шу турдаги объектни кўрсатади.

Манбаларга кўра, «тушум келишигининг *-ни* аффикси билан ясалган шакли қаратқич келишиги ўрнида ҳам қўлланган. Бу ҳол «Бобурнома» тили учун характерли бўлиб, бошқа манбаларда кам учрайди. Тушум келишиги шаклининг қаратқич келишиги ўрнида қўлланилиши ҳозир шаҳар типдаги ўзбек шевалари учун аҳамиятли»¹⁰⁸. Масалан, Унинг бешик тўйи *мени* гарданимда¹⁰⁹. Мазкур гапдаги *мени* сўзи аслида *менинг* тарзида ифодаланса,

¹⁰⁷ Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.14.

¹⁰⁸ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқувчи, 1973. – Б.44.

¹⁰⁹ Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.9.

адабий тил нуктаи назаридан тўғри бўлади. Маълумки, шаҳар типдаги ўзбек шеваларида тушум келишиги билан қаратқич келишиги шакл жиҳатидан фарқланмайди, яъни қаратқич келишиги ҳам тушум келишиги шакли орқали ифодаланади.

Жўналиш келишиги – қадимги ёдгорликлар тилида мазкур келишикнинг *-гару, -геру, -қару, -керу, -ра, -ре* аффикслари билан ясалган шакллари ҳам мавжуд бўлиб, булардан биринчи ва иккинчиси ўзбек тилида маълум даврларгача қўлланган. Ҳозирги кунда ўзбек тилида жўналиш келишигининг *-га (-ка, -қа)* аффикси билан ясалган шакллари қўлланилади. Бу аффикснинг турли фонетик вариантларда келиши шу аффиксни олган сўзнинг характериға, яъни унинг қаттиқ ёки юмшоқ ўзакли бўлиши ёки қандай товуш билан тугалланишиға боғлиқ. Жўналиш келишиги ҳам баъзан белгисиз қўлланилиши мумкин. Асосан иш-ҳаракат йўналган томон кўрсатилган ҳолларда белгисиз қўлланилади. Жўналиш келишиги асосан воситали тўлдирувчи, ҳол, баъзан кесим вазифасида келади. Масалан, Темир арматуралардан сварка қилиб ясалган дарвозадан *кўчаға* чиққанимда қуёш ботиб борар, ҳаво дим эди¹¹⁰. Мазкур жумлада жўналиш келишигидаги от ҳол вазифасида келган.

Жўналиш келишиги эски ўзбек адабий тилида ўрин-пайт, чиқиш ҳамда тушум келишиклари ўрнида ҳам қўлланган.

Ўрин-пайт келишиги *-да, -де, -дын, -та, -те, -тын* аффикси билан ясалган. Бу аффикс таркибидаги ундошнинг жарангли ёки жарангсиз булиши шу аффиксни олган сўзнинг қандай товуш билан тугаганиға боғлиқ. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўрин-пайт келишиги учун *-да* аффикси қатъий қўлланилади. Ўрин-пайт келишиги ўрин-пайт ҳоли, воситали тўлдирувчи, баъзан кесим вазифасида келади. Масалан,

1. *Шундагина дераза ёнида, хонтахта олдидаги кўрпачада ўтирган ойимға кўзим тушди*¹¹¹.

2. *Пойгакдаги қараватда китоб ўқиб ётган Ҳожи ака деган хаста йўгон гавдасиға номуносиб чаққонлик билан бошини кўтариб, кўзидан ойнагини олди*¹¹².

¹¹⁰ Ўша асар. – Б.12.

¹¹¹ Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.13.

3. *Ҳожимирсирож автобусда жой талашибболали бир хотин билан айтишиб қолди*¹¹³.

Ўрин-пайт келишиги баъзан бошқа, жумладан, жўналиш, чиқиш келишиклари ўрнида қўлланган. Ўрин-пайт келишигининг жўналиш келишиги ўрнида қўлланилиши ҳозир ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро шевалари учун характерлидир¹¹⁴.

-дын, -дун, -тын, -тун кўринишларида ҳам учрайдиган чиқиш келишиги шакли маълумотларга кўра, туркий тилларда нисбатан кейинги даврларда шаклланган бўлиб, маълум давргача бу келишик ўрнида ўрин-пайт келишиги шакли қўлланилган. Ҳозирги кунда чиқиш келишиги аффикси -дан ҳисобланади. У ўрин ҳоли, пайт ҳоли, воситали тўлдирувчи, баъзан кесим вазифаларида келади. Масалан,

1. *Айвон томондан* дадамнинг йўталгани эшитилди, гўё ҳар битта гуручни санагандек, бир *нуқтадан* кўз узмас, лаблари титрарди¹¹⁵.

2. Анвар боя қизнинг *кетидан* югурганида юкини кўтариш баҳонаси билан отини сўрамоқчи бўлган эди, сўраш *эсидан* чиқиб қолди¹¹⁶.

3. Қайтишда *магазиндан* оғир қоғоз халта кўтариб чиққан ўша қизни кўриб қолди¹¹⁷.

Мазкур жумлаларда чиқиш келишигидаги отлар ўрин ҳоли вазифасида келган.

Кўринадик, келишик категорияси синтактик категориялар орасида мазмун-моҳиятига кўра етакчи ўринни эгаллайди. Унинг умумий грамматик маъноси синтактик жиҳатдан ўзидан олдинги сўзни ўзидан кейинги сўзга боғлашдир. Мазкур маъновий хусусиятига кўра, у боғловчи ва кўмакчига яқин туради. Аммо у

¹¹² Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Минг бир жон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.43.

¹¹³ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Йиллар. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.57.

¹¹⁴ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.54.

¹¹⁵ Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.13.

¹¹⁶ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Етим. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.109.

¹¹⁷ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Етим. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.108.

морфологик кўрсаткич, яъни қўшимча эканлиги билан кўмакчидан ажралиб туради. Маълумки, кўмакчи ҳам гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бироқ кўмакчи лексик бирликдир.

Қ. Сапаевнинг фикрича, келишик шакли ва кўмакчи ифодалаган маънолар маълум даражада бир-биридан фарқ қилади. Жумла кўмакчи билан ифодаланишида маъно ҳийла аниқ бўлади¹¹⁸. Боғловчилар эса тобе алоқа учун хизмат қилувчи сўз бирикмасига хослиги билан характерланади.

Таҳлиллар асосида қуйидаги хулосаларга келинди, иккала тилда ҳам келишик категорияси тарихий характерга эгадир. Узоқ тарихий жараёнда келишиклар тизимида баъзи бир ўзгаришлар рўй беради.

Аммо аксарият тилшунослар фикрича, ҳозирги ҳинд-орий тиллари, жумладан, ҳиндий тилида ҳам келишик категориясининг мавжудлиги шубҳалидир, бинобарин, уни шартли равишдагина қабул қилса бўлади. Зотан бу ерда асосан иккита граммема — бош келишик ва воситали келишик граммемалари қарама-қарши туради.

Шу ўринда З. М. Дымщицнинг изоҳлари муҳимдир. Унга биноан, бундай бирикмаларни келишик турланиши билан чалкаштириб бўлмайди. Негаки, юқорида кўриб чиққанимиздек, анъанага кўра, келишик отнинг гапдаги бошқа бўлақларга бўлган муносабатини ифодаловчи шаклидир. Послелоглар эса келишик қўшимчалари эмас, ёрдамчи сўзлар бўлиб қолади. Бундан ташқари, улар якка ҳолда гапдаги синтактик муносабатларни белгилай олмайди. Мурожаат келишиги нутқ қаратилган шахс ёки нарсалар-предметларга ишора қиладиган от шакли орқали ифодаланади.

Кўринадики, ҳиндий тилида от шакллари уларнинг жинсга бўлган муносабати ва сўз ўзаги типларига боғлиқдир.

Демак, ҳиндий тилида отга хос келишик категорияси хусусида тилшуносларнинг фикрлари турлича.

Тарихий тараққиёт натижасида эски ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган келишик аффикслари шаклланиб, ҳозирги кунда

¹¹⁸ Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. — Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2009. — Б.93.

олтита келишик шакллари қатъийлашган. Шуниси аҳамиятлики, ўзбек тилидаги келишиклар ва уларнинг аффикс шакллари асоси ўзгармаган. Ҳанузгача уларнинг тарихий шакллари ўзбек тилининг баъзи шеваларида қўлланилади.

Ўзбек тили келишик категорияси ҳақида тилшуносларнинг фикрлари орасида яқдиллик кўзга ташланади. Қолаверса, ўзбек тилида мавжуд олтита келишик бир бутунлиликни ташкил этгани ҳолда, яхлит семантик ва синтактик хусусиятига эгадир.

Грамматик категориянинг асосий вазифаси гапда сўзларни тартибга солиш бўлиб, уни атрофлича ўрганиш турли тилларда ифодаланган жумлаларнинг маъносини англашга хизмат қилади. Грамматик категорияларни чуқур ўрганиш орқали тилларнинг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлиши аниқланди. Тилларда грамматик категориялар морфологик ҳамда синтактик турларга бўлиниши ўрганилди.

Танланган икки тилда отга хос сон грамматик категориясига оид илмий-назарий қарашларда яқдиллик мавжуд. Шуниси аҳамиятлики, ҳиндий тилида сон грамматик категорияси нафақат от, балки олмош, сифат ва феъл сўз туркумларига ҳам хосдир. Бироқ от сўз туркумида жинс грамматик категорияси мавжудлиги боис сон грамматик категорияси ифодаланганда от сўз туркумидаги сўзларгина шаклан ўзига хос тарзда турланади. Сифат, феъл туркумидаги сўзлар бевосита ёки билвосита от билан мослашади. Қолаверса, ҳиндий тилида сон грамматик категорияси нафақат сўзларнинг кўплик, балки ҳурмат маъносида ҳам қўлланилади. Ҳиндий тилида сон грамматик категориясини ифодалашда воситали ҳамда воситасиз отлар ниҳоятда муҳимдир. Отларнинг кўплик шакли ҳосил қилинганда, фузия ҳодисаси етакчилик қилади.

Ўзбек тили тизимида сон грамматик категорияси от, олмош ва феълларга хос бўлиб, бирлик ва кўплик шакллар қарама-қаршилигидан иборатдир. Ҳиндий тилидан фарқли ўлароқ, сон категорияси сифатларда мавжуд эмас. Сон грамматик категорияси ифодаланганда фузия ҳодисаси кузатилмайди. Бу ҳолат ўзбек тилининг табиати, яъни агглютинативлиги билан боғлиқдир.

Ўзбек тилида отларнинг кўплик шакли асосан морфологик, лексик-семантик ва аралаш йўллар билан ясалиши маълум. Морфологик усул билан қўлланган от нисбатан мавҳумроқ туюлса, лексик усулда, яъни сонлар билан ифодаланган отларнинг кўплик шакли аниқликни ифодалайди. *-лар* аффикси нафақат кўплик шаклини, балки турли туман маъноларни ифодалаши билан характерланади.

Келишик категорияси икки тил тизимида ҳам тарихий характерга эгадир. Шаклланиш ва ривожланиш жараёнида келишик категориясида бир ўзгаришлар рўй берган бўлиб, улар ҳар икки тилда ҳам синтактик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Ҳиндий тилида отга хос келишик категорияси хусусида тилшуносларнинг фикрлари турлича. Бу жиҳат ҳинд-орий тилларида отга хос келишик категориясининг фақат фрагментар ҳолатда бўлиб, муайян яхлитликка эга эмаслигини далиллайди. Ҳиндий тилида асосан иккита граммема – бош келишик ва воситали келишик, яъни *прямая форма* ва *косвенная форма* граммемалари зидланади.

Эски ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган восита келишигининг равиш туркумига ўтиши оқибатида ҳозирги ҳозирги ўзбек тилида олти келишик шакллари сақланиб қолган.

Шуниси аҳамиятлики, ўзбек тилидаги келишиклар ва уларнинг аффикс шакллари асоси ўзгармаган. Уларнинг тарихий шакллари айрим шеваларда қўлланилади.

Ҳиндий тилида отга хос сон ва келишик категориясининг морфологик- синтактик категориялар таркибига кириши аниқланди. Ўзбек тилида соннинг морфологик, келишикнинг эса синтактик категорияга алоқадорлиги кузатилди.

ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ОТГА ХОС СОН КАТЕГОРИЯСИДА ИЗОМОРФИЗМ ВА АЛЛОМОРФИЗМ ҲОДИСАСИ

Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги сон грамматик категорияси шаклларидаги изоморфизм ҳодисаси

Мавҳум тафаккур соҳиби бўлган одам турли тилларни эшитганда ёки ўрганганда уларда асосан икки жиҳатдан, яъни ташқи ўхшашлик ва сўзларнинг грамматик тузилиши, негиз ясалиши, гапда сўзларнинг ўзаро боғланиш усулида ўхшашлик борлигини сезади. Бу масалалар билан жиддий шуғулланиш XIX асрдан бошланган. Тилларни турларга ажратиш жараёнида генетик (генеологик), морфологик ва структурал таснифлашга аҳамият берилади. Бу ҳолат тилшуносликда типология деб юритилиб, бу соҳадаги энг долзарб ва катта муаммолардан бири ҳисобланади.

Типология¹¹⁹ тилшуносликнинг муайян соҳаси сифатида тилларни типологик тасниф қилиш билан шуғулланади, типологик таснифининг муҳим қонун-қоидалари ва усуллари текширади, шунингдек, лисоний бирликларни бирон бир умумий белгиси асосида тасниф қилиш жараёнини ҳам бажаради¹²⁰.

Типологик тадқиқотлар Ф. Шлегел асарларидан бошланган. Кейинчалик тиллар типологияси бўйича А. В. Шлегел, В. Гумбольт, Х. Штейнтал, А. Шлейхер, Э. Сепир, В. Скаличка, А. Мартине, Ф. Ф. Фортунатов, И. И. Мешчанинов, Б. Успенский, Ю. В. Рождественский, В. Н. Ярцева ва бошқалар тадқиқот олиб борганлар. Ўзбекистонда А. Абдуазизов, Ж. Бўронов, Қ. Тойметов, М. Ирискулов каби олимлар типология масалалари билан шуғулланганлар¹²¹.

Лингвистик типология – тиллар ўртасидаги генетик муносабатлардан қатъий назар, уларнинг структур ва функционал хусусиятларини ўрганувчи тилшунослик соҳасидир. Илмий

¹¹⁹ Типология. гр. *typos* – шакл, намуна, *logos* – таълимот.

¹²⁰ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1976. – С.487.

¹²¹ Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.283, Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. В.кн.: Типология грамматических категорий. – Москва, Мещаниновские чтения. 1975.

жиҳатдан лингвистик типология тиллардаги фарқли ва ўхшаш аломатларни гуруҳларга, андозаларга, типларга ажратиш йўли билан тадқиқ этиш методи ҳисобланади.

Лингвистик типология тил гуруҳларидаги аломатларни категориялар ёки турли структур белгиларнинг фонологик, лексик-семантик, грамматик ва стилистик соҳалардаги ифодаланиши сифатида татбиқ этади, бинобарин, тилнинг ҳар бир сатҳига хос типология фарқланади. Лингвистик типология кенг миқёсда тил универсалиялари билан боғланади. Лингвистик типология тиллардаги хусусиятларнинг структур қонуниятларини топишга интилга, тил универсалиялари бу аломатларнинг жаҳондаги қайси тилларда қандай тарқалганини ўрганади¹²².

Кўриданки, типология бир томондан, тилларни тасниф қилишнинг умумий назариялари, қонун-қоидалари ва усулларини ўз ичига олса, иккинчи томондан, у тил системаси бирликларини умумий белгиси, хусусияти асосида тасниф қилиш билан шуғулланади.

Қариндош ва қариндош бўлмаган тиллар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларнинг мавжудлиги, ушбу томонларнинг юзага келиш сабабларини ўрганиш ва тушунишга бўлган интилиш тилшуносликда алоҳида соҳа, йўналиш сифатида тан олинган лингвистик типологиянинг майдонга келишига сабаб бўлди. Лингвистик типология тилларнинг қариндош ёки қариндош эмаслигидан қатъий назар уларнинг тузилиши жиҳатидан яқинлик, боғлиқлик даражасини текширади, мавжуд ашёвий материаллар асосида муайян ҳодисанинг моҳиятини, табиатини аниқлайди¹²³.

Ж.Бўроновнинг назариясига асосан қиёсий типология умумий лингвистик типологиянинг бир қисмидир. «У икки ва ундан ортиқ аниқ тиллар тизимларини, тиллардаги маълум категорияларни дедуктив равишда алоҳида ўрганади. Тиллар тизимларидаги лингвистик ҳодисаларни бир-бири билан таққослаб, умумий типологик қоида ва қонунлар яратади. Икки тил системасини икки ёқлама қиёслашда ҳар бир қиёсланаётган

¹²² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 том. – Т., 2000. – Б.496.

¹²³ Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. – Т., 1979. – Б.37.

тил системасининг баён этилган материали алоҳида-алоҳида қиёсланади. Ҳар бир қатлам бирлигининг ўзига хос хусусияти, бошқа қатламлардаги бирликларнинг ўзаро алоқалари ҳисобга олинади»¹²⁴.

Маълумки, ҳар қандай типология қиёслашни тақозо қилади. Ж. Бўроновнинг фикрича, тил системаларини қиёсий ўрганишда умумий типологик метод ва тарихий қиёсий метод мавжуд. Умумий типологик метод лингвистик типологияни яратишга хизмат қилади. Лингвистик типология эса ўз навбатида структурал типология универсалияси, тилларнинг морфологик таснифи махсус типологик назария ва эталон тилни аниқлашни қамраб олади.

Ў.Қ.Юсуповнинг фикрича, тил билан боғланган қиёслаш икки хил: айрим олинган тилнинг структурасини ўрганишда ишлатиладиган қиёсий услуб (битта тил ичида қиёслаш) ва икки ёки ундан ортиқ тилларни ўрганишдаги қиёсий услуб (тиллараро қиёслаш)¹²⁵.

Тилларни қиёсий ўрганиш қиёсий-тарихий тилшунослик, типология (классик – морфологик ва структурал типологиялар), қиёсий типология ва чоғиштира тилшуносликда қўлланилинади.

Тилларни чоғиштира ўрганиш таржима, лингвофалсафий, лингводидактик ва назарий масалаларни ўрганишни мақсад қилиб олади.

Чет тилини ўрганиш мураккаб лингвопсихологик ҳодисадир. Чет тилини ўрганиш чоғида ўрганувчи онгида она тили ва хорижий тил системалари тўқнашади. Ўрганувчининг она тили янги тил системасини ўзлаштиришни осонлаштиради ёки унинг йўлига тўсиқ бўлади. Тилшуносликда биринчи ҳодиса «*fasilitatsiya*»¹²⁶ ва иккинчиси «*interferensia*» терминлари билан ифодаланган.

Тиллар назарий мақсадларда ҳам чоғиштира ўрганилиши мумкин. Бунда тилларнинг фонетик, морфологик, лексик ва

¹²⁴ Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Т., 1973. – Б.76.

¹²⁵ Юсупов Ў.Қ. Проблемы сопоставительной лингвистики. – Т., 1986.

¹²⁶ [www.http://indianlinguistics.ru](http://indianlinguistics.ru)

синтактик сатҳлари система тарзда ўрганилиб, уларнинг ўхшаш ва фарқлари жиҳатлари ва уларнинг сабаблари аниқланади¹²⁷.

Тил универсалиялари барча тиллар тизимида хос лингвистик категориядир. Тил универсалиялари, бошқача айтганда, универсализм тилдаги умумий категорияларни ўрганади. Натижада дескрептив ҳамда бошқа методларни тилнинг умумий қонунлари билан типологик умумийликни аниқлашда қўлланилади. Демак, универсализм тил қонуниятларининг умумлашмасидир¹²⁸.

Маълумки, тилларни қиёслашда икки ёки ундан ортиқ тиллар қиёсланади. Бундай ҳолат ўз навбатида систематик ва носистематик қиёслашга ажратилади. Носистематик қиёслаш кўпинча илмий асарларда учрайди. Асосан бу жараёнда муаллифлар ўз фикрларини тасдиқлаш жараёнида фойдаланадилар. Систематик қиёслаш эса тилларнинг барча ёки айрим қатламлари ва уларнинг birlikларини ҳар томонлама чуқур ўрганиб, тиллар таркибидаги ўхшашлик ва фарқли жиҳатларни кўрсатади.

Генетик ва типологик жиҳатдан бир турга мансуб тиллар типологиясини қиёсий типология ўрганади. Бу ҳолатда тадқиқот объекти қардош тиллар бўлиб, уларнинг умумийлиги, хусусийлиги ҳамда ўхшаш ва фарқли жиҳатлари аниқланади.

Демак, тилларни чоғиштира-типологик ўрганиш – танланган тилларнинг келиб чиқиш ва ривожланиши, структур, семантик ва функциявий ҳолатига кўра бир турга мансуб ёки мансуб эмаслигидан қатъий назар улардаги ўзаро ўхшашлик ва фарқли жиҳатларини аниқлашдир. Чоғиштира-типологик лингвистикада тиллардаги ўхшашлик ва фарқли жиҳатлар уларнинг бир типга мансуб ёки мансуб эмасликларига боғлиқ бўлмайди.

Изоморфизм (*изо...* + юн. *Morphe*) – «шакллар» маъносини билдириб, кимёвий таркиби ва кристалл тизими бир бирига яқин

¹²⁷ Юсупов Ў.Қ. Проблемы сопоставительной лингвистики. – Т., 1986.

¹²⁸ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 178.

жинсларнинг ўзгарувчан таркибли бирикмалар ҳосил қилиш қобилиятидир¹²⁹.

Агар бирон бир тилга хос лисоний белги юзасидан икки тил структурасининг муайян жиҳатлари, шунингдек, тилнинг алоҳида микро ёки макро структуралари ва уларнинг таркибий қисмлари ўртасида ўхшашлик, яъни параллелизм мавжуд бўлса, тилшуносликда бу ҳодиса изоморфизм деб аталади¹³⁰.

Изоморфизм тушунчаси тилшунослик соҳасига Е. Курилович томонидан киритилган бўлиб, унинг фикрича, тилнинг турли сатҳларига хос тил бирликлари структурасининг бир хиллиги шу бирликлар орасида ўхшаш муносабатларни рўёбга чиқаради¹³¹.

Изоморфизм объектлар ва тизимлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликдир¹³².

Ушбу тадқиқот объекти бўлган ҳиндий ва ўзбек тилларида изоморфизм ҳодисаси аввало уларнинг лексикасида кўзга ташланади. Ҳиндий ва ўзбек тилига араб ва форс тилларидан ўзлашган қатлам бунга мисол.

Маълумки, тиллардаги ўхшашлик ва фарқли хусусиятларни таснифлаш учун рус тилида *схождение* ва *расхождение* терминлари ишлатилади. Тадқиқотда қайд этилган терминларнинг муқобили сифатида *яқинлаштирувчи тил фактлари* ва *узоқлаштирувчи тил фактлари* термин бирикмалари ишлатилди. Ўз навбатида, *яқинлаштирувчи тил фактлари нисбатан яқинлаштирувчи тил фактларини* ҳам ўз ичига олади.

Ҳар икки тил гап қурилишида ҳам изоморфизм ҳодисаси мавжуд. Гапда сўзлар тартиби икки тилда мос тушади. Масалан, ҳиндий тилида *उस ने अपने मित्र के लिए पुस्तक खरीदी* | *Us ne apne mitr ke liye pustak khari:di:*. ‘У дўсти учун китоб сотиб олди.’

Кўринадики, гапда структур жиҳатдан сўзлар тартиби *эга + иккинчи даражали бўлак + кесим* кўринишидадир.

¹²⁹ Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов, – М.: Пилигрим, 2010. – С.218.

¹³⁰ Там же.

¹³¹ Там же.

¹³² Там же.

Маълумки, кўплик грамматик категориясининг марказида сўз туркумларининг сон категорияси ва сўз туркумлари туради. Кўпликнинг бирликка зид қўйилиши деярли барча тилларда мавжуд. Умуман, кўплик грамматик категорияси турли шакллар, яъни морфемалар ёрдамида махсус сўзлар ва сўз бирикмалари воситасида ифода этилиши мумкин.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида сон грамматик категориясининг отга хослиги ўзаро изоморфизм ҳодисасидир. Мазкур тилларда отларнинг бирлик шакли $\emptyset$ морфемага тенг, яъни бирлик маъноларини ифодалаш учун ҳеч қандан кўрсаткич иштирок этмайди. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, ўзбек тилидаги кўплик англатувчи *-лар* аффиксинининг маъноларини учта гуруҳга ажратиш мумкин: соф кўплик маъноси, оттенкали кўплик маънолари, кўплик ифодаламайдиган маънолар¹³³.

Қуйида келтирилган таҳлилларда ҳиндий ва ўзбек тилларида сон грамматик категорияси таркибига кирувчи уч гуруҳда ҳам қисман ва тўлиқ изоморфизм ҳодисаси кузатилди. Иккала тилда ҳам кўплик ифодаловчи аффикслар (ҳиндий тилида *-यँ -ya:N*, *-एँ -eN*, *-ए -e*, ўзбек тилида *-лар*) туфайли эмас, балки улар қўшиладиган негизнинг маъновий хусусиятига боғлиқ ҳолда юзага келади.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида отларнинг кўплик шакли лексик-грамматик усуллар ёрдамида ясалади:

Кўплик морфемаси орқали сон категориясини ифодалаш:

ҳиндий тилида:

1. इन पुस्तकों में तस्वीरें हैं । – In pustakoN mei tasvi:reN heiN¹³⁴ Бу китобларда *суратлар* бор.

2. नवीन जी की आँखें सजल हो गयीं। Navi:n ji: ki: a:NkheN sajal ho gai:¹³⁵ Навиннинг *кўзлари* ёшга тўлиб кетди.

ўзбек тилида:

1. У ҳам осмонга – хира юлдузларга қаради¹³⁶.

¹³³ Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология, 1-том. – Т.: Фан, 1975. – Б.127

¹³⁴ हरिवंश सिंह – कारक व्याकरण की दृष्टि से हिन्दी परसर्ग विचार – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 2003. – पृ०148.

¹³⁵ वहीं – पृ०11

2. Мартнинг охирги кунлари¹³⁷.

3. Кўк юзида сузиб юрган булут *парчалари* офтобни бир зумда юз кўйга соляпти¹³⁸.

1. Сонга оид сўз билан, яъни лексик усулда сон грамматик категориясини ифодалаш:

ҳиндий тилида:

1. पन्ना के चार बच्चे थे तीन बेटे □□ एक बेटी ।¹³⁹ Panna: ke cha:r bachche the – ti:n beTe aor ek beTi: Паннынинг *тўрт* фарзанди бор эди – уч ўғил, *бир* қиз.

2. □□ महीने बाद वह कलकत्ता से घर आया । Che mahi:ne ba:d voh Kalkatta se ghar a:ya: ¹⁴⁰ Олти ойдан кейин у Калкуттадан уйига келди.

3. एक महीना गुज़र गया। Ek mahi:na: guzar gaya:¹⁴¹ Бир ой ўтиб кетди.

ўзбек тилида:

1. Бир кун ўтди, уч кун ўтди, ўн кун ўтди, на Салимжон, на кудалар, ҳеч ким йўқламади¹⁴².

2. Бир қоп сомон, ўн ўн бешта хода, бир арава қамиш – уй, хўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади¹⁴³.

3. Уч-тўрт киши бўлиб аста кирсак, ҳовлининг ўртасида катта гулҳан, хотини Малоҳатхон унинг атрофида додлаб юрибди¹⁴⁴.

Морфологик нуқтаи назардан, ҳиндий тили аналитик тиллар, ўзбек тили эса агглютинатив тиллар гуруҳига мансуб бўлишига қарамай, тиллар тизимидаги сон грамматик

¹³⁶ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Анор. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.7.

¹³⁷ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Минг бир жон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.42.

¹³⁸ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Минг бир жон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.42.

¹³⁹ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली. – पृ० 9

¹⁴⁰ प्रेमचंद – मानसरोवर – 2, दिल्ली. – पृ० 36

¹⁴¹ प्रेमचंद – मानसरोवर – 2, दिल्ली. – पृ० 41.

¹⁴² Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Мухайё. -Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.95.

¹⁴³ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Ўғри. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.20.

¹⁴⁴ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Жонфиғон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.24.

категориясининг морфологик услубида айнан изоморфизм ҳодисаси кўзга ташланади.

Масалан, *लड़कियाँ laRkiya:N* – «қиз болалар», *बहुएँ bahueN* – «келиндар», *कमरे kamre* – «хоналар» каби. Бу ерда ҳиндий тилидаги кўплик шакл ясовчи аффикслар -*याँ*-*ya:N*, -*एँ*-*eN*, -*ए*-*e* ўзбек тилидаги кўплик ясовчи -лар аффиксига айнан мос тушади. Масалан,

1. तुम अपनी बातें यहाँ नहीं चलाते हो। – Tum apni: ba:teN yahaN nahi:N chelate ho¹⁴⁵ Сен ўз гапларингни бу ерда ўтказа олмайсан.

2. वैसी चीज़ें तुम पहनो तो रानी मालूम होने लगे।¹⁴⁶ Veisi: chi:zeN tum pehno to ra:ni: ma:lu:m hone lago. Шундай нарсаларни кийгинки, маликалардек бўлиб қолгин.

Изданиш натижасида маълум бўлдики, икки тилда ҳам кўплик англатувчи аффикслар нафақат кўплик, балки бошқа маъноларни ифодалашга ҳам хизмат қилади. Жумладан, ҳиндий тилида ҳурмат маъносини ифодалашда бирликдаги сўзлар кўплик шаклда қўлланилади:

1. देखिये, गुरु जी आये हैं। Dekhiye, guru ji: a:ye heiN. Қаранглар, устоз келдилар.

Ўзбек тилида:

1. Домла *отахонимиз* эдилар, *келинимиз* бизга онахон бўладилар¹⁴⁷.

2. Туппа-тузук ўтирган *одам* бирдан айниб, энди ундоқ бўласан, бундоқ бўласан, жазман чиқиб қолади, деб *жаҳлимни чиқардилар*¹⁴⁸

Мазкур гаплардаги *Маҳатма Ганди* ва *домла* ҳамда *келинимиз*, *одам* сўзлари гарчи бирлик маъносида ишлатилса-да, гапда кўплик грамматик категорияси қўлланилиб, ҳурмат маъносини ифодаламоқда.

¹⁴⁵ हरिवंश सिंह – कारक व्याकरण की दृष्टि से हिन्दी परसर्ग विचार – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 2003. – पृ०126.

¹⁴⁶ वहीं. – पृ०56

¹⁴⁷ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Тўйда аза. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.37.

¹⁴⁸ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Жонфиғон. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.27.

Ҳиндий тилида प्रत्येक *pratyek* «ҳар бир» ҳамда हर एक *harek* «ҳар бир» сўзлари доимо бирликда қўлланилади. Масалан,

1. प्रत्येक व्यक्ति यही कहेगा।¹⁴⁹ *Pratek vyakti yahi: kahega:.* Ҳар бир шахс айнан шундай дейди.

2. हर एक कुआँ मीठे जल का नहीं होता।¹⁵⁰ *Harek kua:N mi:The jal ka: nahi:N hota:.* Ҳар бир қудуқ ҳам чучук сувлик бўлавермайди.

3. हर एक पिता अपने पुत्र को समझा रहा था। *Harek pita: apne putr ko samjha: raha: tha:.* Ҳар бир ота ўз ўғлига тушунтираётган эди.

Мазкур ҳолат ўзбек тилига мос тушади:

1. Додхоҳ ҳар бир кеча таровех намозидан кейин ҳалқага қолар эди, бу кеча эрта қайтди¹⁵¹.

2. Бу одам маҳалла ҳаётига, ҳар бир кишининг дилига кириб, шу қадар сингиб кетган эдики, таътилга ё сафарга кетса бутун маҳалла ҳувиллаб қолгандай бўларди¹⁵².

3. Оламда унинг суянгани эри, бирдан-бир орзуси – анор эди, бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқди¹⁵³.

Ўзбек тилида яккани ифодаловчи махсус шакл (бирлик шакли) йўқ, турдош от маълум контекстдагина якка предметликни билдира олади. Юқоридаги материалларда икки тилда ҳам от англатган маъно кўпликни ифодаласа-да, шаклан бирликда берилган. Шу ўринда ўзбек тилига нисбатан «фақат бирликда ишлатилувчи отлар», «фақат кўпликда ишлатилувчи отлар» ҳақида эмас, балки -лар аффиксини олувчи отлар ва -лар олмайдиган отлар хусусида, буларнинг ички маъно гуруҳланиши ҳақида гапириш маъқул¹⁵⁴.

Қолаверса, Ҳиндий тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар ҳам Ҳиндий тили грамматик қонун-қоидаларига асосланган бўлиши кераклиги изланиш натижасида аниқланди.

¹⁴⁹ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003.– पृ०95.

¹⁵⁰ वहीं. – पृ०95.

¹⁵¹ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Дахшат. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.10.

¹⁵² Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Тўйда аза. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.36.

¹⁵³ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Анор. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.6.

¹⁵⁴ Абдураҳмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология, 1-том. – Т.: Фан, 1975. – Б.126

Араб ва форс тилларидан кириб келган *मकान* *maka:n* «уй», *कागज* *ka:gaz* «қоғоз» сўзларининг кўплик шакли шу тиллар грамматикасига мувофиқ *मकानात* *maka:na:t* «уйлар» ёки *कागज़त* *ka:gazat* «қоғозлар» тарзида бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, араб тилидан ўзлашган *वकील* *vaki:l* «адвокат, элчи» сўзининг кўплик шакли ҳиндий тилида *वकला* *vakla:* «адвокатлар, элчилар» бўлиши қонунга ҳилоф. У қуйидагича ишлатилади:

वकीलों की राय लीजिये ¹⁵⁵ *Vaki:loN ki: ra:y li:jiye* –
Адвокатларнинг фикрини олинг.

Маълумки, ўзбек тили сўз бойлигининг маълум улушини арабча ўзлашмалар ташкил этади. Бу ўзлашмаларнинг асосий қисми от сўз туркумига мансуб бўлиб, уларнинг кўпчилиги кўплик шаклида ўзлаштирилган: *аҳвол* (бирлиги - *ҳол*), *авлод* (бирлиги - *валад*), *аъзо* (бирлиги - *узв*), *ҳалойиқ* (бирлиги - *холиқа*), *уламо* (бирлиги - *олим*), *аҳбоб* (бирлиги - *ҳабиб*), *ажойиб* (бирлиги - *ажиб*) ва ҳ.к. Кўплик шаклидаги бундай сўзлар ҳозирги ўзбек тилида бирлик шаклида ўқилиб, уларнинг кўплик маъноси *-лар* аффиксини қўшиш билан ифодаланади: *аҳволлар*, *авлодлар*, *аъзолар* ва ҳ.к. ¹⁵⁶. Масалан,

1. Эрталаб жуда ёмон *аҳволга* тушди: уйнинг у бошидан бу бошигача додлаб юмалади ¹⁵⁷.

2. Унинг *аҳволларини* кўриб Анвар ҳам йиғлагудай бўлди ¹⁵⁸.

3. Юқорида комиссия *аъзолари* ўтирар эди.

Эътиборлиси шундаки, аксарият инглиз тилидан ўзлашган сўзлар ҳиндий тилига бирлик шаклда кириб келган бўлса, ўзбек тили лексик таркибидан ўрин олган арабча-форсча ўзлашмаларнинг деярли барчаси кўплик шаклида воқеланган. Тиллардаги ўзлашма сўзларнинг грамматик жиҳатдан мослашув

¹⁵⁵ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003.– पृ०95.

¹⁵⁶ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.30.

¹⁵⁷ Абдулла Қаҳҳор «Дахшат», Бошсиз одам. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.33.

¹⁵⁸ Абдулла Қаҳҳор «Дахшат», Васий. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.99.

тартиби изоморфизм ҳодисасидан дарак берса, чет сўзларнинг ҳиндий тилида асосан бирлик, ўзбек тилида эса кўплик шаклда ўзлашганлиги алломорфизм ҳодисасини юзага чиқарган.

Кузатишимиз натижасида чоғиштирилаётган икки тилда ҳам отларнинг фақат бирлик шаклда қўлланилиши асосан доналаб санаш мумкин бўлмаган нарсаларни атайдиган ва умуман, кўпликни билдирмайдиган отларга хос хусусиятлиги аниқланди.

Ҳиндий тилида ҳис-туйғу ва ҳислат (сифат) ни билдирувчи отлар одатда бирликда ишлатилади:

मैं उनकी □□□□□□ पर मुग्ध हूँ।¹⁵⁹ Mei unki: sajjanta: par mugdh hu:N. Мен унинг *олийжаноблигидан* мамнунман.

Мабодо бундай вазиятларда гапда сон иштирок этса, ҳис-туйғу ва ҳислат билдирувчи отлар кўплик шаклда қўлланилиши мумкин:

इस ग्रंथ की अनेक विशेषताएँ या खूबियाँ हैं।¹⁶⁰ Is granth ki: anek visheshta:eN ya: khu:biya:N heiN. Бу китобнинг бир қанча *хусусиятлари* ёки *фазилятлари* бор.

उनकी अनेक विशेषताओं को जानता हूँ।¹⁶¹ Unki anek visheshta:oN ko ja:nta: hu:N. Унинг *бир қанча ҳислатларини* биламан.

Ўзбек тилида *бахт, дўстлик, тинчлик, туйғу, озодлик, севги, муҳаббат* каби мавҳум тушунчаларни ифодаловчи отлар одатда кўплик аффиксини олмайди:

Домлага ҳеч бир *губор* қўнишини истамаган бошқалар бу икки *гуноҳни* бир-бирига егизиб, уни оклашга тиришди...¹⁶²

Баъзан муайян сўз кўплик шаклда қўлланганда кўплик маъносини эмас, балки қўшимча (кучайтириш) маънони ифодаланади (*туйғу – туйғулар, уйқу – уйқулар*). Масалан,

1. У қиз қабристонда ҳам Анварга кўп *меҳрибончиликлар* қилди¹⁶³.

¹⁵⁹ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, बिहार, 2003. – पृ०95.

¹⁶⁰ वहीं.

¹⁶¹ वहीं.

¹⁶² Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Тўйда аза. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.37.

¹⁶³ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Етим. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.110.

2. ...лекин *номусларга* ўлди, Муҳайёнинг терисига сомон тиқиш учун ишининг тамом бўлишини кутди.

Бундан ташқари ҳиндий ва ўзбек тилларида отлар уюшиб келса, сон жиҳатидан икки хил кўринишда бўлади:

А) Отларнинг барчаси кўплик шаклда бўлади:

ҳиндий тилида:

1. मैं जानती हूँ कि यह रंगरेलियाँ और बेफिक्रियाँ बहुत दिन न रहेंगी।
Mein ja:nti: hu:N ki ye raNgreliya:N aor bephikriya:N bahut din na raheNgi:. Бу *ўйин-кулгулар* ва *бепарволиклар* (*беқарорликлар*) кўпга бормаслигини биламан.

2. कमरे की दीवारें और खिड़कियाँ नीले रंग की थीं। Kamre ki: di:va:reN aor khiRkiyaN ni:le raNg ki: thi:N. Хонанинг деворлари ва деразалари мовий рангда эди.

ўзбек тилида:

1. *Туморлар, қайтарма сувлари* Нисо бувига фақат тасаллигина берди, холос¹⁶⁴.

2. Пўлат ҳозиргина *ўқув қуроллари* – *китоблар, дафтарлар, газеталар* ва *журналларни* ўқувчиларга тарқатди.

Б) Отларнинг айримлари бирлик, баъзилари кўплик шаклда бўлади (бундай ҳолатда кўплик шакли уюшган отларнинг барчасига тааллуқли бўлиши мумкин):

ҳиндий тилида:

1. मेज़ पर कापी, पेंसिल, समाचार-पत्र और पुस्तकें हैं। Mez par ka:pi:, pensil, sama:char patr aor pustakeN heiN. Столда *дафтар, ручка, газета* ва *китоблар* бор.

2. स्कूल से लड़की और लड़के वापस आ रहे थे। Sku:l se laRki: aor laRke va:pas a: rahe the. (Сўзма-сўз: Мактабдан *қиз бола* ва *ўғил болалар* қайтиб келаётган эдилар) Мактабдан *қизлар* ва *болалар* қайтиб келаётган эдилар.

ўзбек тилида:

1. У саватчани тўлдириб *олма, узумлар, нок* ва *анорларни* хонага олиб кирди.

2. ...Мастура билан банд куюндай чарх ураётган *таассурот, фикр* ва *ҳис-туйғуларни* ифода қилгани сўз тополмас эдик¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Бошсиз одам. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.33.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадик, отга хос сон грамматик категорияси ҳиндий тилида морфологик-синтетик, ўзбек тилида морфологик категория бўлишига қарамай, уларнинг қўлланилиш доирасида бир қанча изоморфизм ҳолатлари мавжуд. Жумладан, икки тил тизимида сон грамматик категориясининг лексик-грамматик усуллар ёрдамида ясаилиши, кўплик ясовчи аффиксларнинг мавжудлиги (ҳиндий тилида -यँ-ya:N, -एँ-eN, -ए-e, ўзбек тилида -лар), аффикслар нафақат кўплик, балки бошқа маъноларни ҳам англатиши, тилларга ўзлашган отларнинг кўплик шакли она тили грамматикасига мослашиши, мавҳум отларнинг бирликда ифодаланиши каби хусусиятлар бунга яққол мисол бўла олади.

Қолаверса, гапда уюшиб келган отларнинг кўплик шакли чоғиштирилаётган тилларда айнан бир хил қоида асосида ифодаланиши фикримизга далил бўлади.

Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги сон грамматик категорияси шаклларидаги алломорфизм ҳодисаси

Ушбу бўлимнинг асосий мақсади ҳиндий ва ўзбек тилларидаги сон категориясининг қўлланилишида алломорфизмни аниқлашдан иборат. Кузатишлар жараёнида икки тил тизимида сон категорияси билан боғлиқ кўпгина изоморфизм ҳодисаси қатори алломорфизм ҳам кўзга ташланди.

Алломорфизм ҳодисаси изоморфизмга қарши ўлароқ, бирон бир тил сатҳига оид бирликларга хос структуранинг турлича эканини англатади.

Тадқиқот натижасида ҳиндий тилида сон грамматик категориясининг нафақат от, балки олмош, сифат ва феъл сўз туркумларига ҳам хослиги маълум бўлди¹⁶⁶. Ўзбек тилида сон грамматик категорияси от, олмош ва феълларда мавжуд¹⁶⁷. Сифатларда сон категориясининг мавжудлиги кузатилмайди.

¹⁶⁵ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Минг бир жон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.47.

¹⁶⁶ एच. देकिमी – हिन्दी और मिज़ो भाषा की व्याकरणिक कोटियों का व्यतिरेकी अध्ययन – आगरा, 2013. – पृ०.53.

¹⁶⁷ Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2009. – Б.86.

Ҳиндий тилида сифат ва феъллардаги сон грамматик категорияси отлар билан мослашув учунгина зарурдир, деган хулоса келиб чиқади.

Масалан, *बड़ा लड़का baRa: laRka:* «катта ўғил бола», *बड़ी लड़की baRi: laRki:* «катта қиз бола», *मेरे कपड़े mere kapRe* «менинг кийимларим» каби.

Масалан, *प्रेम में भीगी हुई सूखी रोटीयाँ, प्रेम में रंगे हुए मोटे कपड़े और प्रेम में प्रकाश से आलोकित छोटी सी कोठरी* अपनी इस विपन्नता में भी वह स्वाद वह शोभा और वह विश्राम रखती है.¹⁶⁸ *Prem mein bhogi: hui: su:khi: roTiya:N, prem mein range hue moTe kapRe aor prem mein praka:sh se a:lokit choTi: si: koThri:*, *apni: is vipannata: mein bhi: voh sva:d, voh shobha: aor voh vishra:m rakhti: hei.*

«Севги оғушида *ивиган, қотган нонлар*, муҳаббат ила бўялган қалин матолар, муҳаббат нури билан ёритилган кичкинагина хона, бундай бахтсизлик ҳолатида ҳам, эҳтимол маъбудларга жаннатда ҳам насиб бўлмаган ўша таъм, ўша гўзаллик ва ўша оромни бахш этади.»

Мазкур гапдаги *भीगी हुई सूखी रोटीयाँ* «ивиган, қотган нонлар», *रंगे हुए मोटे कपड़े* «бўялган қалин матолар», *छोटी सी कोठरी* «кичкинагина хона» бирикмаларида сифат ҳамда от туркумидаги сўзларнинг жинс ва сон грамматик категорияларида мослашганини кўриш мумкин. Ўзбек тилида бу каби ҳодиса кузатилмайди.

Ўзбек тилида сифатларга сон грамматик категорияси хос эмаслиги боис отнинг қандай шаклда ишлатилган бўлишидан қатъий назар, сифатда ўзгариш рўй бермайди.

Масалан, *катта гулдаста* – *катта гулдасталар*, *мазали мева* – *мазали мевалар* каби. Масалан, *Ҳакимжон* вақтида *хушсурат* ва *ширин* забонлиги билан *кўп* расида қизларнинг юрагини нотинч қилган, *хушфеъл* ва *хуш тавозелиги*, *қўй оғзидан чўп олмаганлиги* билан *кўпгина* ота-оналарнинг ҳавасини келтирган *йигит* бўлиб, ўн йиллик мактабда адабиётдан дарс

¹⁶⁸ प्रेमचंद – मानसरोवर – 2, दिल्ली. – पृ० 17.

берар эди¹⁶⁹. Кўринадик, ўзбек тилидаги мазкур гапда аниқловчи ҳамда аниқланмиш мантиқан боғлиқлиги ҳолда, шаклан мослашув кузатилмайди.

Бироқ ҳиндий тилида жинс категориясининг мавжудлиги сабабли сифатлар отлар каби сон грамматик категорияси таъсирида шаклан мослашадилар.

Бундан ташқари ўзбек тилидаги *-лар* аффиксининг эркалаш, маънони кучайтириш, тахмин маъноларини ҳам ифодалаш, ҳиндий тилида эса бундай ҳодисанинг йўқлиги аниқланди.

Соннинг от билан бирикиши тилларда ўзига хос хусуситга эга. Ҳиндий тилида сон категорияси билан ифодаланган отдан олдин бирорта сон келса-да, кўплик шаклидаги от сон категориясига мослашган ҳолатида қолади:

1. दो लडके तस्वीर खिंच रहे हैं।¹⁷⁰ *Do laRke tasvi:r khi:Nch raha: heiN*. Сўзма-сўз: *икки ўғил болалар* расм чизаяптилар; *Икки бола* расм чизаяпти.

2. तीन बहनें आराम कर रही हैं।¹⁷¹ *Ti:n behneN a:ra:m kar rahi: heiN*. Сўзма-сўз: *уч опа-сингиллар* ором олаяптилар; *Уч опа-сингил* ором олаяптилар.

Бу гапларда кўпликни ифодаловчи иккита воситани кўриш мумкин: *दो do* «*икки*», *तीन ti:n* «*уч*» лексик-семантик йўл билан, *लडके laRke* «*ўғил болалар*» кўплик ҳосил қилувчи аффикс *-ए -e*. Бу ерда *लडका laRka:* «*ўғил бола*» сўзидаги чўзиқ *-आ -a:* фузия ҳодисасига учраб *-ए -e* тарзида ўзгарган; *बहनें behneN* «*опа-сингиллар*» (бу ерда *बहन behn* «*опа-сингил*» сўзига *-ऐ -eN* кўплик аффикси қўшилган).

Ўзбек тилида ноаниқ кўплик *-лар* аффикси билан ифодаланса, аниқ кўплик, яъни отнинг олдида сон келганда сўз охиридаги *-лар* тушиб қолади:

1. Орадан *тўққиз йил* ўтди. Булар *тўрт бола* кўришди¹⁷².

¹⁶⁹ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Муҳайё. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.84.

¹⁷⁰ सत्यनारायण सी. एस – हिन्दी व्याकरण तथा निबन्ध – एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी, नई दिल्ली, 1987. – पृ०.29.

¹⁷¹ वहीं.

2. *Юзта тухумни* кўни-кўшни, ёр-биродарлар ўзаро йиғиб берди¹⁷³.

Юқорида таъкидланганидек, ҳозирги ҳиндий тилида универсал усул тариқасида воситали ва воситасиз келишикларнинг қарама-қаршилиги устун бўлиб қолмоқда. Мазкур қарама қаршилик бевосита келишик категорияси билан чамбарчас боғлиқ.

Ҳиндий тилида воситали отларнинг кўплик шаклининг ясалиш қоидалари:

1. Қисқа -अ -а, чўзиқ -आ -а:, -ए -е билан тугаган музаккар ва муаннасадаги отларнинг (санскрит сўзлари бундан мустасно) охирги ҳарфлари ўрнига -औ -oN аффиксини қўшиш орқали воситали келишик бирликдаги отларнинг кўплик шакли ясалади:

2.

2.2.1-жадвал

Сўз	Бирлик	Кўплик
लडका laRka: «ўғил бола»	लडके ने laRke ne «ўғил бола (музаккар от, бош келишик, бирлик)»	लडकों ने laRkoN ne «ўғил болалар (музаккар от, бош келишик, кўплик)»
घोड़ा ghoRa: «от»	घोड़े ने ghoRe ne «от (музаккар от, бош келишик, бирлик)»	घोड़ों ने ghoRoN ne «отлар (музаккар от, бош келишик, кўплик)»
घर ghar «уй»	घर से ghar se «уйдан (музаккар от, чиқиш келишиги, бирлик)»	घरों से gharoN se «уйлардан (музаккар от, чиқиш келишиги, кўплик)»

3. Чўзиқ -आ -а:, қисқа -अ -а, чўзиқ -ऊ -и:, қисқа -उ -и, -औ -о ҳарфлари билан тугаган санскритча отларининг кўплик шакли ўзакка -औ -oN қўшимчасини қўшиш билан ясалади:

¹⁷² Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Бошсиз одам. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.32.

¹⁷³ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Ўғри. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.23.

2.2.2-жадвал

Сўз	Бирлик	Кўплик
लता lata: «чирмовуқ»	लता पर lata: par «чирмовуқда (музаккар от, ўрин- пайт келишиги, бирлик)»	लताओं पर lata:oN par «чирмовуқларда (музаккар от, ўрин- пайт келишиги, кўплик)»

4. Қисқа -इ -i ва чўзиқ -ई -i: билан тугаган барча отларнинг кўплик шаклини ҳосил қилишда -यों -yoN қўшимчаси қўшилади, чўзиқ -ई -i: қисқа -इ -i га айланади:

2.2.3-жадвал

Сўз	Бирлик	Кўплик
स्थिति sthiti «вазият»	स्थिति में sthiti mein «вазиятда (муаннас от, ўрин-пайт келишиги, бирлик)»	स्थितियों में sthitiyoN mein «вазиятларда (муаннас от, ўрин- пайт келишиги, кўплик)»
नदी nadi: «дарё»	नदी में nadi: mein «дарёда (муаннас от, ўрин-пайт келишиги, бирлик)»	नदियों में nadiyoN mein «дарёларда (муаннас от, ўрин- пайт келишиги, кўплик)»

Ўзбек тилида келишиклар ҳамда сон грамматик категорияси ўртасидаги ўзаро алоқадорлик кузатилмади.

Ҳиндий тилидаги айрим отлар фақат кўпликда ишлатилади: प्राण pra:n «ҳаво, нафас, ҳаёт», दर्शन darshan «зиёрат, фалсафа», लोग log «одамлар», आँसू a:nsu: «кўз ёш», दाम da:m «наرخ» ва бошқалар: आप लोग आयें.¹⁷⁴ A:p log a:ye «Сизлар келинглари.»

¹⁷⁴ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Ўғри. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.23

Фарқли томони шундаки, ўзбек тилида танадаги қўш аъзолар, шунингдек, жуфт нарсаларни билдирувчи отлар фақат бирликда ишлатилади: *қўл, қўз, қош, оёқ* каби¹⁷⁵. Масалан,

1. ... дарчани жиндаккина қия қилиб, *бир қўзи* билан ташқарига қаради...¹⁷⁶

2. Унинг бармоқлари тасбеҳ доналарини тез-тез ўтказаётган бўлса ҳам, *қулоғи* ғувиллаётган шамолда, хаёли гўристонда эди...¹⁷⁷

Ҳиндий тилида кимёвий элементлар номлари одатда бирликда қўлланади:

उनके पास बहुत सोना है। Unke pa:s bahut sona: hei. Уларда жуда кўп *олтин* бор.

उनका बहुत सा धन बरबाद हुआ।¹⁷⁸ Unka: bahut sa: dhan barba:d hua: Уларнинг кўп *бойлиги* барбод бўлди.

Агар гапдаги маъно кимёвий модданинг турли хилда эканлигини англатса, у ҳолда бундай отлар кўпликда ишлатилиши мумкин:

यहाँ बहुत तरह के लोहे मिलते हैं।¹⁷⁹ Yaha:N bahut tarah ke lohe milte heiN. Бу ерда турли хил *темирлар* учрайди.

Демак, сон грамматик категориясини ифодаловчи аффикслар ҳиндий ва ўзбек тил тизимида мавжуддир. Бироқ бу изоморфизмликни ҳиндий тили тизимидаги жинс категорияси инкор этади. Негаки, ҳиндий тилидаги сон аффикси от сўз туркумидаги сўзларнинг шаклига кўра турличадир. Шунинг учун ҳиндий тилида жинс грамматик категорияси мавжуд эканлиги боис отларнинг сон шаклини ҳосил қилиш ўзбек тилига нисбатан мураккаброқ.

¹⁷⁵Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент, Низомий номидаги ТДПУ, 2009. – Б.93

¹⁷⁶ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Даҳшат. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.10.

¹⁷⁷ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Даҳшат. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.11.

¹⁷⁸ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ०-95.

¹⁷⁹ वहीं.

Мазкур категориянинг сифат туркуми сўзлар учун хос эмаслиги борасида назарий қарашни изланишимиз яна бир бор тасдиқлади.

Тилларда сон грамматик категориясининг ифодаланишидаги асосий алломорфизм бу ҳиндий тилида отларнинг воситали ва воситасиз шакллари мавжудлигидир. Бунда келишик ҳамда сон категорияларининг чамбарчас боғлиқ эканлиги намоён бўлади. Ўзбек тилида келишик ва сон грамматик категорияларининг ўзаро алоқаси назарга ташланмайди.

Бундан ташқари, ўзбек тилида кўпликни ифодаловчи -лар аффиксининг бош вазифасидан ташқари, кенг маъновий доирада қўлланиши кузатилди.

Сон грамматик категориясининг қўлланилишида алломорфизм ҳодисасининг воқеланиш сабабларидан бири ҳиндий тилининг аналитик, ўзбек тилининг эса агглютинатив тиллар гуруҳига мансуб эканлигида, деб топилди.

Хулоса тариқада иккала тилга хос ўрганилган адабиётлар ҳамда аутентик материаллар асосида қуйидаги жадвални тузилди.

2.4-жадвал

Ҳиндий ва ўзбек тилларида сон грамматик категориясини ифодаловчи усуллар

№	Сон грамматик категориясини ифодаловчи усуллар	Ҳиндий тили	Ўзбек тили
1.	Ø флексия	व्यक्ति «шахс» – व्यक्ति «шахслар»	-
	Флексия	कमरा «хона» – कमरे «хоналар»	
2.	Агглютинация	-	Кўча – кўчалар
3.	Аналитик	किसान लोग «деҳқонлар»	Даста – даста гул
4.	Супплетивизм	मैं «мен» – हम «биз»	Мен – биз

Ҳиндий ва ўзбек тилларида сон грамматик категорияси икки субкатерия, бирлик ва кўпликдан ташкил топган.

Уларнинг грамматик ифода усуллари қуйидагича: О флекция ва флекция усули - ҳиндий тилида бу усулдан кенг фойдаланилади, ўзбек тили агглютинатив тил бўлганлиги сабабли бундай ҳодиса кузатилмайди; агглютинация – ҳиндий тилида характерли эмас, зеро, ҳиндий тили аналитик тилдир, ўзбек тилида мазкур усул ўта сермахсул; аналитик усул ҳиндий тилида етакчи саналади, ўзбек тилида бу усул каммахсул. Ҳозирги ўзбек тилида даста-даста гул, қоп-қоп ун каби бирикмалар аналитик усулнинг натижаси ҳисобланади; супплетивизм (айни сўзга мансуб икки сўз шаклининг алоҳида-алоҳида сўзларда ифодаланиши) усули иккала тилда ҳам реаллашади.

Ҳиндий тилида сон грамматик категорияси фақат отларга хос бўлмай, сон, сифат, олмош ва феълларда ҳам ифодаланади. Ўзбек тилида бу грамматик категория от, олмош ва феълларга хосдир.

Ҳиндий тилида сон грамматик категорияси сифатларга ҳам хос бўлганлиги сабабли у от туркумига оид сўзлар билан шартли равишда мослашади. Ўзбек тилида сифатларда сон категориясининг йўқлиги боис от қандай шаклда ишлатилган бўлишидан қатъий назар белги сўзларида ўзгариш рўй бермайди.

Ҳар икки тилда ҳам сон грамматик категориясини ифодалашда транспозиция ҳодисаси, яъни грамматик категорияларнинг ўзига хос бўлмаган вазифада қўлланилиши кузатилади. Иккала тилда ҳам мавҳум отлар, жамловчи отлар, саналмайдиган отлар, атоқли отлар фақат бирлик сонда ифодаланиб, кўплик маъносини ҳам билдиради.

Ҳиндий тилида сон грамматик категорияси нафақат сўзларнинг кўплик, балки ҳурмат маъносида ҳам қўлланилади.

Ўзбек тилида *-лар* аффикси нафақат кўплик, балки ҳурмат, эркалаш, тахмин каби маъноларни ҳам ифодалайди.

Ҳар икки тилда ҳам сон грамматик категорияси монофункционал ва полифункционалдир.

**Ҳиндий ва ўзбек тилларида сон грамматик
категориясининг маъно ва вазифалари**

Тилла р	Сон грамматик категориясининг маънолари				Сон грамматик категориясининг вазифалар			
	Тўғри маъно		Кўчма маъно		монофункцио нал		Полифункци онал	
	Бирли к	Кўпли к	бирл ик	Кўпл ик	Бирли к	кўпл ик	бирл ик	Кўпл ик
Ҳинд ий	+	+	-	+	+	+	-	+
Ўзбек	+	+	-	+	+	+	-	+

Иккала тилда сон грамматик категориясининг ички жиҳатдан ифодаланиши, яъни уларнинг маъно ва вазифаларига кўра ўхшашлиги кўзга ташланади, яъни ҳар икки тилда ҳам сон грамматик категорияси тўғри ва кўчма маънода қўлланади, монофункционаллик мос тушади. Полифункционалик нуқтаи назаридан, ҳиндий тилида сон грамматик категорияси торроқ доирада ишлатилса, ўзбек тилида ниҳоятда кенг қўлланади.

ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ОТ ТУРКУМИГА ХОС КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИДА ИЗОМОРФИЗМ ВА АЛЛОМОРФИЗМ ҲОДИСАСИ

Ҳиндий ва ўзбек тилларида келишик категорияси шакллариининг изоморфизм ҳодисаси

Ҳиндий ва ўзбек тилларида келишик категориясининг ривожланишида баъзи муштаракликлар кузатилади. Ҳозирги ҳиндий тилида, юқорида қайд этилганидек, воситали ва воситасиз келишиклар мавжуд, эски ўзбек тилида воситали келишик еттинчи келишик сифатида мавжуд бўлган бўлса-да, аммо бу грамматик шакл ҳиндий тилидаги воситали келишик шакли билдирган маънони ифодаламаган. Эски ўзбек адабий тилидаги воситали келишик шакли тил ривожланиши оқибатида кўмакчига айланиб кетди. Ҳиндий тилида эса воситали келишик деганда мутлақо бошқача ҳолат кузатилади. Чоғиштирилаётган икки тил тизимида воситали келишикнинг мавжудлиги изоморфизм, ифодаланиш хусусиятига кўра алломорфизмдан дарак беради.

Ҳиндий тилида келишик маъноларини ифодаловчи белгилар विभक्ति *vibhakti* деб аталиб, ҳинд тилшунослари нуқтаи назаридан улар вазифа жиҳатидан аффиксга тенг келади. Ўзбек тили келишик қўшимчалари каби ҳиндий тилида келишик послелоглари (विभक्ति *vibhakti*) мавжуд. Ҳиндий тилидан фарқли ўлароқ ўзбек тилида асосга қўшимча қўшилганда фузия ҳодисаси юз бермайди, балки асосга махсус келишик қўшимчалари тўғридан-тўғри қўшилади. Ҳиндий тилида келишик маъноларини ифодалаш учун махсус послелоглар хизмат қилади. Келишик шаклларидаги изоморфизм ҳодисасини қуйидаги жадвал орқали яққол кўриш мумкин.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида келишик

№	Ҳиндий тили келишиклари	Ҳиндий тилида послелоглар	Ўзбек тили келишик қўшимчалари
1.	Бош келишик (कर्ता <i>karta</i>)	Ø, ने	Ø
2.	Тушум келишиги (करण <i>karan</i>)	को	-ни
3.	Биргалик келишиги (कर्म <i>karm</i>)	से, के द्वारा	Билан, ёрдамида
4.	Жўналиш келишиги (सम्प्रदान <i>sampradan</i>)	के लिए, को	Учун, -га, -ка, -қа
5.	Чиқиш келишиги (अपादान <i>apadan</i>)	से	-дан
6.	Қаратқич келишиги (सम्बन्ध <i>sambandh</i>)	का, के, की	-нинг
7.	Ўрин-пайт келишиги (अधिकरण <i>adhikaran</i>)	में, पर	-да
8.	Мурожаат келишиги (संबोधन <i>sambodhan</i>)	हे, अरे (अरी)	ҳой, ия

Жадвалдаги биринчи, иккинчи, бешинчи, олтинчи ва еттинчи қаторларда икки тил тизимида келишик кўрсатгичлари функционал жиҳатдан изоморфизм ҳодисасидадир. Учинчи ва тўртинчи қатордаги шакллар ҳиндий тилида келишик кўрсатгичлари ҳисобланса-да, ўзбек тилида мазкур маъноларни келишик кўрсатгичлари эмас, кўмакчилар ифодалайди. Гарчи саккизинчи қатордаги кўрсатгич ҳиндий тилида келишик кўрсатгичи, деб тан олинган бўлса-да, ундов сўзларга тенг келади.

Иzlанишлар натижасида чоғиштирилаётган тиллар тизимида бош келишик мавжуд бўлиб, унинг қўлланилишида

синтактик жиҳатдан изоморфизм ҳодисаси воқеланиши кузатилди. Икки тилда бош келишикдаги сўз гапда қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Эга вазифасида келади: ҳиндий тилида:

रग्घू अब क्यों बात पूछने लगा Ragghu: ab kyoN ba:t pu:jhne laga: ?¹⁸⁰ Рагҳу энди нега гап сўрай бошлади?

ўзбек тилида:

Туробжон тугунчани берди¹⁸¹.

2. Бош келишикдаги от атов гап ёки шундай гапнинг бош сўзи вазифасида келади: ҳиндий тилида:

कहानी, □□□□□□ की □□□□□ विद्या है। Kaha:ni:, sa:hitya ki: sabaltam vidya: hei¹⁸² Ҳикоя, адабиётнинг кучли билимидир.

ўзбек тилида:

Баҳор. Ҳар тараф гулларга бурканган.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида қаратқич келишиги от ёки отлашган сўзнинг кимнинг? ниманинг? қаернинг? саволларига жавоб бўлиб, одатда бошқа сўзни ўзига қаратиб келади. Қаратқич келишиги бирон бир нарса-предметнинг шу келишикдаги отдан англашилган нарса-предметга қарашли эканлигини ифодалаб, қаратқич ва қаралмиш муносабатига киришади. Масалан,

ҳиндий тилида: मेरी बात, meri: ba:t «менинг гапим», डाक्टर का □□□□□□

daktar ka: miza:j «шифокорнинг кайфияти», लड़की का कपड़ा laRki: ka: kapRa: «қиз боланинг кийими»;

ўзбек тилида: унинг суҳбати, дарахтнинг барги, Адҳамнинг коптоғи ва ҳ.к.

Икки тилга хос қаратқич келишигининг асосан қуйидаги умумий маънолари мавжуд:

1. Қаралмишда ифодаланган нарса-предметнинг маълум шахсга, нарсага тегишли эканлиги таъкидланади:

ҳиндий тилида:

¹⁸⁰प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली. – पृ० 9.

¹⁸¹ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Анор. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.3.

¹⁸² प्रेमचंद. मानसरोवर – 1, दिल्ली. – पृ० 5.

मुलिया का जीवन अंधकारमय हो गया Muliya: ka: ji:van aNdhaka:rmau ho gaya:¹⁸³ Мулиянинг ҳаёти ғамгин (қоронғу) бўлиб кетди.

ўзбек тилида:

Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргизолмади¹⁸⁴.

2. Қаратувчи бўлиб келган от қаралмишда ифодаланган белги ёхуд хусусиятнинг ташувчиси, эгасини билдиради:

ҳиндий тилида:

मोहसिन उसकी नादानी पर दया दिखाकर बोला। Mohsin uski: na:da:ni: par daya: dikha:kar bola: ¹⁸⁵. Мохсин унинг нодонлигига ачиниб гапирди;

ўзбек тилида: Унинг имиллишини Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушукка ўхшатди¹⁸⁶.

3. Қаратқич келишигининг асосий функцияси аниқловчи вазифасида келишидир:

ҳиндий тилида:

गाँव के बच्चे अपने-अपने बाप के साथ जा रहे हैं। Ga:Nv ke bachche apne-apne ba:p ke sa:th ja: rahe heiN ¹⁸⁷ Қишлоқ (қишлоқлик) болалари ўз оталари билан кетаяптилар;

ўзбек тилида:

Дехқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин¹⁸⁸.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида тушум келишигининг бир хил функционал вазифа бажариши аниқланди. Иккала тилда тушум келишикдаги от кимни? нимани? қаерни? каби сўроқларига жавоб бўлиб, ўтимли феълга боғланиб келади. Ўтимли феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг таъсирини ўз устига олган ҳаракатни бевосита ўзига қабул қилган нарсани ифодалайди, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида келади:

ҳиндий тилида:

¹⁸³ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली . – पृ० 22.

¹⁸⁴ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Анор. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.5.

¹⁸⁵ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली . – पृ० 30.

¹⁸⁶ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Анор. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.5.

¹⁸⁷ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली . – पृ० 28.

¹⁸⁸ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Ўғри. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.20.

मोहन ने सांप को मारा Mohan ne sa:Np ko ma:ra:. Мўхан
илонни ўлдирди;

ўзбек тилида:

Қобил бобонинг кампири йиғидан тўхтаб, эликбошини дуо
қила кетди¹⁸⁹.

Тушум келишиги иккала тилда ҳам белгили ва белгисиз
қўлланилиши мумкин. Бундай қўлланиш маъно талаблари ва
грамматик ҳолатга кўра содир бўлади. Агар тушум келишигидаги
сўз сўзловчи ва тингловчи учун маълум бўлган нарса-предметни
англатса, бу ҳолда тушум келишиги белгили бўлади, акс ҳолда
белгисиз шаклда келади. Масалан,

ҳиндий тилида:

लड़की ने पत्र लिखा LaRki: ne patr likha:. Қиз хат ёзди
(умуман хат);

लड़की ने पत्र को लिखा LaRki: ne patr ko likha:. Қиз хатни
ёзди (маълум хат). Ўзбек тилида ҳам айнан шундай.

Шуниси эътиборлики, танланган икки тилда ҳам тушум
келишигидаги сўз билан уни бошқарувчи феъл узвий боғланган
бўлиб, баъзан шу феълнинг таркибий қисмига айланиб, қўшма
феълни ҳам ташкил қилиши мумкин.

ҳиндий тилида:

खाना (ko) खाना kha:na: kha:na: «овқат емоқ», पकवान (ko)
पकवान pakva:n pa:ka:na: «пишириқ пиширмоқ», मदद (ko) देना madad
dena: «ёрдам бермоқ».

ўзбек тилида:

кўз(-ни) тикмоқ, қадам(-ни) ташламоқ, кўнгил(-ни) бермоқ
каби.

Бундан ташқари, ҳиндий ва ўзбек тилларининг келишик
тизимида жўналиш келишигининг ифодаланиши ҳам айнан мос
тушиши кузатилди. Жўналиш келишигидаги сўзлар қуйидаги
маъноларда қўлланилади:

1. Ҳаракат ва ҳолат йўналган шахс ёки нарса-предметни
билдиради:

ҳиндий тилида:

¹⁸⁹ Ўша асар. – Б.21.

उसने लड़की को मिठाइयाँ दीं। Us ne laRki: ko miTa:iya:N di:N
У қиз болага ширинликлар берди.

ўзбек тилида:

Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб, борини эликбошига берди¹⁹⁰.

2. Жўналиш келишигида келган сўз пайт, ўрин билдирувчи сўз бўлганда ҳаракат қаратилган вақт; ўрин маъноларини ифодалайди:

ҳиндий тилида:

वह सब कुछ खरीदने के लिए बाज़ार गया। Voh sab kuch kharidne ke liye ba:za:r gaya:. У ҳамма нарса сотиб олиш учун бозорга кетди.

ўзбек тилида:

Малоҳат уни суриштиргани корхонага борибди¹⁹¹.

Таъкидлаш жоизки, ҳиндий тилида жўналиш келишиги мазкур маънода ифодаланганда асосан белгисиз қўлланади.

Иккала тилда ҳам жўналиш келишигидаги сўз ҳаракат йўналган шахсни, нарса-предметни англатса ёки бир предметнинг иккинчи бир предметга аталганлигини билдирса, бундай сўз воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, кимга?, нимага? сўроқларига жавоб бўлади:

ҳиндий тилида:

हरी मोहन को रुपया देता है। Hari: Mohan ko rupa: deta: hei.
Ҳари Мўҳанга пул беради.

ўзбек тилида:

У Меҳрини кўрпага ўраб, янги қилинаётган кигиздай юмалатди¹⁹². Бундан бошқа маънолар ифодаланганда эса ҳол вазифасида келиб, қаерга?, нима учун?, нима мақсадда?, нима сабабли?, қачон?, қанча? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Иzlанишлар натижасида ҳар икки тил тизимида ўрин-пайт келишиги бирдек ифодаланиши, яъни бу келишик функционал

¹⁹⁰ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Ўғри. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.21.

¹⁹¹ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Жонфигон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.28.

¹⁹² Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Бошсиз одам. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.33.

жиҳатдан бир вазифани бажариб, макон ва замон муносабатларини белгилаши аниқланди.

Ҳиндий тилида ўрин-пайт келишиги *मैं मेि वा पर पर* послелоглари ёрдамида ифодаланади. Гапда бундай послелогли бирикмалар объектив ва локал муносабатни ифодалайди. Ҳозирги ҳиндий тилида бу каби бирикмалар жуда кенг тарқалган.

О.Г.Ульцеферовнинг фикрича, послелогга хос маънони унинг кенгайиши ва торайишига қараб белгилаб бўлмайди. Зотан, бу маъноларни нафақат послелогнинг семантик, балки синтактик-семантик кўрсаткичларига кўра таҳлил қилиш керак. Бунда унинг от ва феъл олдидан қўлланилишини ҳам инобатга олиш зарур¹⁹³.

मैं मेि послелоги нейтрал послелоглар сирасига киради, у от ва феъллар билан сўз бирикмасини ҳосил қилади. Бунда тобе компонент доимо субстанциал маънога эга бўлади. Мазкур послелог бирон бир нарса-предмет, шахс ёки жараённинг «ичида» ёки «ичига» каби маъноларни ифодалайди. О.Г.Ульцеферовнинг фикрича, бу маънолар *मैं मेि* послелоги қўлланилиш доирасини торайтиради¹⁹⁴.

Локал муносабатларни ифодалашда энг кенг тарқалган усул, бу *मैं मेि* послелоги ёрдамида иш-ҳаракат бажарилган жойнинг кўрсатилишидир. Бунда тобе компонент сифатида умумий ўрин-жойни ифодаловчи отлар қўлланилади, послелогли бирикма иш-ҳаракатнинг содир бўлиш, рўёбга чиқиш, воқеа-ҳодисанинг юз бериш ўрнини билдиради:

1. मैं इतना ही जानती हूँ कि मैं आपकी हूँ और □□□□ आपकी रहूँगी इस जीवन में ही नहीं बल्कि अनंत तक। Mein itna: hi: ja:nti: huN ki meiN a:pki: huN oar sadev a:pki: rahu:Ngi:, is ji:van mei hi: nahi:N, balki anant tak¹⁹⁵. Мен шуни биламанки, мен сизникиман, ҳамиша сизники бўламан, бу ҳаётдагина эмас, балки маҳшаргача.

2. मेरे लिए दुनिया में कोई देवता नहीं कोई गुरु नहीं कोई हाकिम नहीं। Mere liye duniya: mei koi: devta: nahi:N, koi: guru: nahi:N, koi:

¹⁹³ Ульциферов О.Г. Словосочетания в хинди. – Москва, Наука, 1971. – С..85.

¹⁹⁴ Ульциферов О.Г. Словосочетания в хинди. – Москва, Наука, 1971. – С..85.

¹⁹⁵ प्रेमचंद – मानसरोवर – 2, दिल्ली . – पृ० 15.

ha:kim nahi:N. Мен учун дунёда биронта маъбуд, биронта маъбуда, биронта ҳоким йўқ¹⁹⁶.

Бу гапларда *जीवन* *ji:van* «ҳаёт», *दुनिया* *duniya:* «дунё» умумий ўрин-жойни билдирувчи отлар *में* *mei* послелогли билан бирикиб, локал муносабатларни ифодаламакда. Жумлалардаги *में* *mei* послелогли бирикмаси синтактик жиҳатдан ҳол вазифасидадир.

Иzlанишимиз ҳиндий ва ўзбек тиллари тизимидаги ўрин-пайт келишигининг синтактик-семантик жиҳатдан асосан изоморфизм ҳолатида эканлигини кўрсатди.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида ўрин-пайт келишиги қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Шахс ва нарсанинг ўрнини ифодалайди:

उसके मुख पर उल्लास था और आँखों में गर्व।¹⁹⁷

Uske *mukh par* ulla:s tha: aor *aNkhoN mein* garv.

Унинг юзида қувонч бор эди ва кўзларида ғурур.

Ушбу гапдаги *मुख पर* *mukh par* «юзида» ҳамда *आँखों में* *aNkhoN mein* «кўзларида» бирикмалари танланган икки тилда ҳам синтактик маъно-муносабатига кўра ҳол вазифасини ифодаламакда.

2. Ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш ўрнини билдиради:

पर एक ही क्षण में उसके □□□□ में कम्पन होने लगा।¹⁹⁸

Par ek hi: kshan mein uske *hriday mein* kampan hone laga:.

(Сўзма-сўз: Аммо бир лаҳзада унинг юрагида титрок бошланди.) Аммо бир лаҳзада унинг юраги титрай бошлади.

Мазкур гапда □□□□ *में* *hriday mein* «юрагида» послелогли бирикмаси ҳаракат ва ҳолатнинг юракда бажарилганини кўрсатиб, синтактик жиҳатдан ҳол вазифасида келмокда.

3. Ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш пайтини англатади. Бу вақтда ўрин-пайт келишигидаги сўз пайт маъносига эга бўлади.

इस उम्र में खाया तो फिर कब खायेंगे¹⁹⁹. Is *umr mein* na kha:ya: to phir kya: kha:yege. Шу ёшда емасак, яна қачон еймиз.

¹⁹⁶ वहीं – पृ० 14

¹⁹⁷ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली. – पृ० 125.

¹⁹⁸ वहीं – पृ० 127.

Гапда उम्र में *umr mein* «ёида» послелогли бирикмаси ҳаракатнинг бажарилиш пайтини ифодалаб, ҳол вазифасида келмоқда.

4. Шахс, нарсa-предметнинг бирор иш билан шуғулланиши, ҳаракат ёки ҳолатнинг нима тўғрисида, қай жиҳатдан бўлиши каби маъноларни англатади:

वह गाड़ी चलाने में सब से तेज़ था।

Voh ga:Ri: *cala:ne mein* sab se tez tha:.

У машина ҳайдаида жуда ҳам эпчил эди.

पुस्तक पढ़ने में वह सब से पहले था।

Pustak *paRhne mei* voh sab se pehle tha:.

Китоб ўқишда у энг биринчи эди.

Гапда में *mei* послелогли феъл билан бирикиб, ҳаракат ва ҳолатнинг нима учун амалга ошганини билдирмоқда.

Ҳиндий ва ўзбек тили морфологик тизимида чиқиш келишигининг мавжудлиги кузатилди. Мазкур келишикдаги сўз шахс ва предметнинг чиқиш ўрни, ҳаракат ва ҳолатнинг бошланиш нуқтаси каби маъноларни билдиради. Икки тилда мазкур келишикда келган сўз қуйидаги умумий маъноларни ифодалайди:

1. Ҳаракатнинг бошланиш ўрнини билдиради:

ҳиндий тилида:

चैनसिंह उस दिन से दूसरा ही आदमी हो गया। CeynsiNh *us din* se du:sra: hi: a:dmi: ho gaya:²⁰⁰ Чейнсинх ўша кундан бошқа одам бўлиб қолди.

ўзбек тилида:

Малоҳат кўнгандан кейин биз чиқиб кеттик²⁰¹.

2. Шахс ва нарсанинг чиқиш ўрни, манбасини англатади:

ҳиндий тилида:

दोनों भी दिल्ली से आये हुए अतिथि हैं। DonoN *bhi: Dilli: se* a:ye hue atithi heiN. Иккови ҳам Деҳлидан келган меҳмонлардир.

ўзбек тилида:

¹⁹⁹ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली. – पृ० 10.

²⁰⁰ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली. – पृ० 253

²⁰¹ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Жонфиғон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.29.

Масжиддаги кекса бақатерак *орқасидан* кўтарилган қизғиш ўт кўкка оловли из қолдириб жуда юқорилади²⁰².

3. Нарсанинг нимадан ишланганини ифодалайди:

ҳиндий тилида:

यह बेग चमड़े से बनाया गया है। Yeh beg chamRe se bana:

gaуa: hei. Бу сумка *чармдан* тайёрланган.

ўзбек тилида:

Унинг қаршисида *гуллардан* ясалган қаср турарди.

4. Бир нарсани бошқа бир нарса билан солиштириш, қиёслаш маъносини билдиради. Қиёсланаётган нарса-предмет чиқиш келишигида келиб, белгини англатувчи сўзга боғланади:

ҳиндий тилида:

वह मुझ से ज़्यादा बड़ा है। Voh mujh se zyа:da: baRa: hei. У

мендан анча катта.

ўзбек тилида:

Малоҳатнинг кўк *пиёладан* кўра *кичикроқ* бўқоғи бўлиб, шуни ўтган йил кузда кестирган экан²⁰³.

Чиқиш келишигидаги сўз кимдан? нимадан? сўроқларига жавоб бўлса, воситали тўлдирувчи, ўрин, пайт, ҳолат, сабаб каби маъноларга эга бўлиб, қардан? қачондан? нима сабабли? каби сўроқларга жавоб бўлса, ҳол вазифасида келади.

Кўринади, ҳиндий ва ўзбек тиллари генеологик ва морфологик жиҳатдан турли тил гуруҳларига мансуб бўлса-да, уларнинг тил тизимида айнан келишик категорияси орқали изоморфизм ҳодисаси содир бўлади.

Таҳлиллардан кўринадики, ҳиндий ва ўзбек тилларида келишик турлари сон жиҳатидан (ҳиндий тилида саккизта – бош келишик, тушум келишиги, қаратқич келишиги, воситали келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт-келишиги, чиқиш келишиги, мурожаат келишиги), ўзбек тилида (олтита – бош келишик, тушум келишиги, қаратқич келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт-келишиги, чиқиш келишиги) фарқ қилсада, айрим келишиклар маъно-муносабатига кўра ўхшашлиги

²⁰² Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Анор. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.7.

²⁰³ Абдулла Қаҳҳор. Дахшат. Жонфигон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.27.

белгиланди. Жумладан, бош, тушум, ўрин-пайт ва чиқиш келишик шаклларида келган сўзлар кўп функциялилиқ хусусиятига кўра айнан изоморфизм ҳодисасидадир. Ҳиндий тилида аналитик, ўзбек тилида агглютинативлик аломатлари устунлик қилса-да, келишик шаклларининг гапдаги функционал структураси аксарият ҳолларда мос тушиши кузатилди.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида келишик категорияси шаклларининг алломорфизм ҳодисаси

Юқорида иккала тил тизимида келишиклар сон жиҳатидан тафовут қилиши, умумий планда бош, тушум, қаратқич, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларининг ифода усуллари бир-биридан фарқланиши, ҳиндий тилида бу келишиклар аналитик, ўзбек тилида эса агглютинатив ифода этилиши кузатилади.

Гарчи, ушбу тилларда бош келишик мутлақо изоморфизм ҳодисасини юзага келтираётгандек туюлса-да, ҳиндий тилида ўтган замон ўтимли феъллари бош келишикдаги ҳаракат номидан *ने* *ne* послелогини талаб қилади. Ҳиндий тилидаги бош келишик икки шаклда воқеланади: Ø - флекциясиз ва *ने* – флекцияли. Ўзбек тилида бош келишик шакли Ø га тенг.

**Ҳиндий тилидаги бош келишик кўрсаткичининг
олмошлар билан ифодаланиши**

№	Бирлик	бирлик (тугал замон)	Кўплик	кўплик (тугал замон)
1.	यह yeh – бу	इस ने – бу	ये ye: - булар	इन्हों ने - булар
2.	वह voh – у	उस ने – у	वे ve: - улар	उन्हों ने- улар

Бундай шаклан ўзгаришлар ўзбек тилида кузатилмайди. Масалан,

ҳиндий тилида:

उस ने पुस्तक पढ़ी Us ne pustak parhi У китоб ўқиди.

Ҳиндий тилидаги उस ने us ne ҳамда ўзбек тилидаги у олмошлари бош келишик, бирлик, эга вазифасида келмоқда. Бироқ ҳиндий тилидаги эга вазифасидаги олмош кесим тугал замонда эканлиги боис ने ne послелог билан бирикиб, ўзакда махсус ўзгариш рўй берган. Қолаверса, бундай ҳолат ҳиндий тилидаги гапларда отга оид сўзларда ҳам кузатилади: लड़के ने पुस्तक पढ़ी। LaRke ne pustak paRhi: Ўғил бола китоб ўқиди.

Ҳиндий тилида бош келишикдаги отнинг изоҳловчи ва сифатловчи вазифасида келиши кузатилмайди. Ўзбек тилида эса бош келишикдаги от сифатловчи ва изоҳловчи вазифаларида келади: Қобил бобонинг кўшниси – бурунсиз элликбоши кирди. Қизалокқа атлас кўйлак кийдирдилар²⁰⁴.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида жўналиш келишигининг мавжудлиги ва ундаги баъзи вазифавий изоморфизмларнинг кўзга ташланиши аввалги параграфда кўриб чиқилди. Жўналиш келишиги ҳаракатнинг қандай мақсад, сабаб билан бажарилганлигини билдириш маъноси иккала тилда ҳам мавжуд. Бироқ ҳиндий тилида айнан шу маъно ифодаланганда ўзбек тилидаги кўмакчиларга мос тушади. Масалан,

ҳиндий тилида:

²⁰⁴ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Ўғри. – Т: Адабиёт учкунлари, 2018. – Б.20.

मुझे इंग्लैंड जाकर पढ़ने के लिए सरकारी वज़ीफा मिल गया।
 Mujhe INgland ja:kar paRhne ke liye sarka:ri: vazi:fa: mil gaya:²⁰⁵.
 Менга Англияга бориб ўқишим учун давлат стипендияси ажратилди.

Мазкур гапда ҳиндий тилидаги жўналиш келишиги шакли *के लिए ke liye* ўзбек тилидаги *учун* кўмакчисига айнан мос тушади.

Икки тил тизимида қаратқич келишигининг вазифавий ўхшашликлари аввалги бўлимда келтирилди. Бироқ шуниси аҳамиятлики, ўзбек тилидан фарқли ўлароқ, ҳиндий тилидаги сўзларга жинс категорияси хослиги сабабли қаратқичлик маъносини ифодаловчи послелог ўзидан кейинги сўзнинг жинси ва сонига мослашади:

3.2.3-жадвал

Ҳиндий тилидаги қаратқич келишик шакли турлари

Қаратқич келишиги послелоги музаккар бирлик шакли	Қаратқич келишиги послелоги музаккар кўплик шакли	Қаратқич келишиги послелоги муаннас бирлик шакли	Қаратқич келишиги послелоги муаннас кўплик шакли
का	के	की	की
गुलाब का रंग gula:b ka: raNg «атиргулнинг ранги»	प्रेमचन्द के उपन्यास PremchaNd ke upanya:s «Премчанднинг романлари»	राम की किताब Ra:m ki: kita:b «Рамнинг китоби»	राम की किताबें Ra:m ki: kita:beN «Рамнинг китоблари»

Шуниси эътиборлики, ҳиндий тилида қаратқич келишик шакли олмошлар билан келганда шаклан ўзгаради. Масалан,

मेरा बेटा mera: beTa: «менинг ўғлим», मेरी बेटी meri: beTi:
 «менинг қизим», तुम्हारा घर tumha:ra: ghar «сенинг уйинг», अपना

²⁰⁵ प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली . – पृ०46.

भरोसा *apna: bharosa:* «ўзимнинг ишончим», *अपनी रोज़ी apni: rozi:* «ўз эҳтиёжи, ўз машғулоти»²⁰⁶.

Ўзбек тилида эса қаратқич келишигидаги олмошлар ўзагида махсус ўзгариш рўй бермайди.

Ҳиндий тили қаратқич келишигининг белгили ва белгисиз ишлатилиши кузатилмади. Ўзбек тилида эса қаратқич келишиги белгили ва белгисиз қўлланилади. Масалан,

Ўша *асалнинг* пулига анор ҳам берар эди²⁰⁷. Ўша *асал* пулига анор ҳам берар эди.

Бироқ бундай ҳодисани бош келишик билан тенглаштириб бўлмайди.

Ҳиндий тилида ўрин-пайт маъносини ифодаловчи келишикнинг *में mei* послелог билан ифодаланган сўз бирикмаси маъно муносабатига кўра ўзбек тилида, баъзи ҳолатларда, соф кўмакчилар англатган маъно муносабатга тенг бўлади. Ўзбек тилида кўмакчилар келишик қўшимчаларидек сўзларнинг ўзаро грамматик муносабатини ифодалаш билан бирга, ўша келишик қўшимчаси ифодалай олмайдиган маънони ҳам билдиради. Шунинг учун ҳам улар тилнинг структурасида, чунончи гап тузилишида муҳил роль ўйнайди. Масалан,

लेखकों में सब से प्रसिद्ध कलिदस है।

LekhakoN mei sab se prasidh Kalidas hei.

«Ёзувчилар *орасида* энг машҳури Калидасдир.»

□□□□□□□□ और शिक्षा उन में सब से मुख्य है।

Svasthya: aor shiksha un mei sab se mukhya: hei.

«Саломатлик ва таълим *улар орасида* энг муҳимидир.»

Бу ерда *में mei* послелог *ўзбек тилидаги орасида* соф кўмакчисига тенг келиб, мазкур бирикма вазифасига кўра ҳолни ифодаламоқда.

Иzlанишлар натижасида ҳиндий тилида мавжуд биргалик келишигининг ўзбек тилида ёрдамчи сўз туркумига мансуб кўмакчи ва боғловчилар ёки мазкур маънони ифодаловчи сўзлар билан ифодаланиши маълум бўлди. Масалан,

²⁰⁶ वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन , बिहार, 2003. – पृ०108.

²⁰⁷ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Анор. -Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б.5.

ҳиндий тилида: *रस्सी से rassi: se* «арқон билан», *हाथ से ha:th se* «қўл билан», *कलम से kalam se* «ручка билан» каби.

Ҳиндий тилидаги биргалик келишиги ҳаракатнинг бажарилишига сабаб, восита бўлган шахс ва нарсани билдиради. Масалан,

लड़का प्यास से मर रहा है LaRka: pya:s se mar raha: hei. ‘Бола таъналикдан ўлаяпти.’

Ўзбек тилида айнан шу маъно-муносабатни эгалик аффикси+чиқиш келишиклари ифодалайди:

У мақсадига *эришаётганидан* ҳурсанд эди.

Тадқиқот жараёнида ҳиндий ва ўзбек тиллари келишик тизимида яна бир муҳим алломорфизм ҳодисасининг борлиги кузатилди. Бу ҳиндий тилидаги мурожаат келишигидир. Ҳиндий тилидаги от сўз туркумига мансуб мурожаат келишиги кимнидир нимагадир ундаш, чақириш, чорлаш каби маъноларни ифодалайди. Маълумки, ўзбек тилида от сўз туркумига хос келишиклар тизимида мурожаат келишиги мавжуд эмас. Бироқ ҳиндий тилидаги мурожаат келишиги ўзбек тилида ундов сўзларнинг гуруҳига киради. Масалан,

हे भगवान! मेरी रक्षा कीजिये! He bhagva:n! Mujhe raksha: kiji:ye! Эй Худойим, мени ўзинг асра!

Ҳиндий тилидаги мазкур келишикда послелог бўлмайти маъно *हे he*, «эй», *अरे are* «ия», *रे re* «ҳой» каби сўзлар ёрдамида мазкур маъно ифодаланади.

Юқоридаги фикр ва таҳлилларга таяниб ҳиндий ва ўзбек тилларининг келишиклар тизимида кўпгина алломорфизм ҳодисалари мавжуд, деган хулосага келинди.

Эътиборли томони шундаки, ҳиндий тилида келишиклар аналитик усулда ифодаланса, ўзбек тилида келишикларни ифодалашда фақат агглютинатив усул қўлланилади. Шунга қарамай, ҳиндий тилидаги аксарият келишик шакллари вазифавий жиҳатдан ўзбек тилидаги кўмакчиларга мос тушиши аниқланди. Ваҳоланки, манбаларга кўра, эски ўзбек тилида ҳам ҳозирги ўзбек тилида ҳам келишик шакллари вазифаларини кўмакчилар бажариши мумкин. Бироқ ўзбек тилида маъно

кўмакчилар билан ифодаланганда нисбатан аниқроқ бўлиши таъкидланган.

Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги келишик категорияси шакллари семантикаси

Бадий асарлардан тўпланган материаллардаги келишик шакллари семантик қурилиши уч жиҳатдан таҳлил этилди:

1. Атрибутив бирикма – аниқловчи ва аниқланмишдан тузилган сўз бирикмаси²⁰⁸. Масалан,

а) Розик *ямоқчининг қизлари* ўқиб шаҳар сўрармиди? ...²⁰⁹

б) Бир-икки киши Карим *отанинг дилини* оғритди²¹⁰.

2. Предикатив бирикма – икки таркибли гапнинг тузилиш асоси, грамматик марказини ташкил этувчи эга билан кесим боғланмаси:

А) Мажлис *кеч тугади* (*мажлис тугади* – предикатив бирикма)²¹¹.

Б) Тўй келинникида бўлиб ўтди (*тўй бўлиб ўтди*)²¹².

3. Объектли ёки комплятив бирикма – сўз бирикмасидаги тўлдирувчи билан кесим ортидаги муносабатни ифодалайди.

Масалан, *сабабини суриштирмоқ, ерни ҳайдамоқ*²¹³.

Ҳамшира Мастура унинг эрига *хабар бергани кетди*²¹⁴.

Мирраҳимов бирданига учта дарднинг *номини айтди*²¹⁵.

Тўпланган мисоллар юқорида келтирилган уч нуқтаи назардан таҳлил этилиб, уларга тегишли моделлар ишлаб чиқилди, тиллардаги келишик шакллари билан бирикиб келган

²⁰⁸ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 15.

²⁰⁹ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Бошсиз одам. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б. 32.

²¹⁰ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Тўйда аза. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б. 38.

²¹¹ Ўша асар. – Б. 81.

²¹² Ўша асар. – 39.

²¹³ Ўша асар – Б. 28

²¹⁴ Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. Минг бир жон. – Т: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б. 44.

²¹⁵ Ўша асар. – Б. 47.

мисоллар чоғиштира-структуравий семантик ёндошув асосида тадқиқ қилинди.

Браж Бхушаннинг *आलोक A:lok* «Ёруғлик» асаридан олинган мисоллар таҳлили негизида жами ўн бешта модел ишлаб чиқилди.

Ўзбек тилидаги мисоллар Абдулла Қаҳҳорнинг «Йиллар» номли ҳикоясидан олинди. Таҳлиллараро мувозанатни назарда тутган ҳолда, моделлар тузишда предикатив бирикма борасида фақат содда йиғиқ гаплардаги эга ва кесим муносабатлари таҳлилга тортилди. Зеро ҳиндий тили нуқтаи назаридан предикатив бирикма деганда, айнан эга ва кесим муносабати назарда тутилади.

Ҳиндий тилига хос жумла ва сўз бирикмаларидаги келишик шакллари моделлари қуйидагилардан иборат:

1-модель. Мазкур моделда от ҳамда феъл сўз туркумига мансуб сўзлар послелоглар ёрдамида бирикиб, предикатив бирикмани ҳосил қилади, яъни эга ва кесим муносабатини ифодалайди. Эътиборли томони шундаки, гарчи эга ва кесим *ने ne* послелоги билан ифодаланган бўлса-да, семантик жиҳатдан мутлақо предикатив муносабатга мансуб топилди.

Масалан, *पालिशवाले ने कहा pa:lishva:le ne kaha:* - «тозаловчи айтди», *बाबू ने सुझाव दिया Ba:bu ne sujha:v diya:* - «Бабу таклиф қиритди», *नौजवान ने कहा naojava:n ne kaha:* - «ўспирин айтди» ва бошқалар.

Мазкур моделга биноан от (*पालिशवाले* «тозаловчи»)+ послелог (*ने* «бош келишик шакли»)+ хабар майлидаги феъл (*कहा* «айтди») = предикатив бирикмани ҳосил қилади.

Ушбу моделнинг формула шакли қуйидагича: **О. – р. – F.(х.м.) = P.В.**

2-модель. Ушбу модель ҳам предикатив бирикмага оид бўлиб, биринчи моделдан фарқи шундаки, бу ерда кишилик олмоши ҳамда феъл бирикиб, эга ҳамда кесим муносабатини ифодалаган.

Масалан, *मैं ने कहा meiN ne kaha:* - «мен айтдим», *उस ने देखा us ne dekha* – «у кўрди».

Бунда кишилиқ олмоши (*मैं* «мен») + послелог (*ने* «бош келишиқ шакли») + хабар майлидаги феъл (*कह* «айтди») = предикатив бирикмани ҳосил қилади.

Бу моделнинг формуласи **К.о. – р. – F.(х.м.) = Р.В.** деб белгиланди.

3-модель. Бу модель атрибутив бирикмага хос мисолларга мансуб. Бунда кишилиқ олмоши билан послелог бирикиб, эгалиқ олмошини, эгалиқ олмоши билан отга хос сўзлар бирикиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади.

Масалан, *उनकी भूख* *unki: bukh* – «уларнинг очлиғи», *उसकी बात* *uski: ba:t* – «унинг гапи», *मेरी ज़िन्दगी* *meri: zindagi:* – «менинг ҳаётим» ва бошқалар.

Бу моделга кўра, кишилиқ олмоши +послелог (*उनकी* «уларнинг») +от (*भूख* «оч(лик)») = атрибутив бирикма

Моделнинг кўриниши **(К.о.+р. (m.s.b.) = E.o. (m.s.b.) – О. = А.В.** эканлиги аниқланди. Бу ерда аниқланмишнинг муаннас бирлик сонда эканлиги послелоглар шакли орқали белгиланди.

4-модель. 3-моделнинг мантикий давоми ҳисобланади. Ҳар икки моделни ўзаро фарқлаб турувчи белгиси отга хос жинс категориясидир. Иккала моделда ҳам эгалиқ олмоши ҳамда отга мансуб сўзлар қаратқич келишигининг кўрсаткичлари билан боғланиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади. Бироқ юқоридаги моделда аниқланмиш муаннас бирликдаги отга мансуб сўз бўлса, ушбу моделда музаккар бирликдаги от билан ифодаланган.

Масалан, *तुम्हारा घर* *tumha:ra: ghar* – «сенинг уйинг», *उसका ध्यान* *uska: dhya:n* – «унинг эътибори».

Моделнинг формуласи **(К.о.+р. (m.r.b.) = E.o. (m.r.b.) – О. = А.В.**

5-модель. Ушбу моделга оид сўз бирикмаларида аниқловчи ҳам, аниқланмиш ҳам отга мансуб эканлиги аниқланди. Бирикма таркибидаги аниқланмиш музаккар бирлик ҳамда қаратқич келишигига мансуб послелог билан боғланган.

Масалан, *बात का खुलासा* *ba:t ka: khula:sa:* – «гапнинг хулосаси», *मंगलू का ध्यान* *MaNglu: ka: dhya:n* – «Манглунинг эътибори» ва бошқалар.

Бунга кўра от (बात «ган»)+ послелог (का «нинг»)+от (खुलासा «хулоса») = атрибутив бирикма.

Бу моделнинг формуласи $O. - p.(m.r.b.) - O. = A.B.$ шаклида ясалади.

6-модель. Мазкур модель ҳам отга хос иккита сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлган. Аммо аниқланмиш муаннас отларга хослиги билан бешинчи моделдан фарқланади.

Масалан, लड़की की उम्र laRki: ki: umr – «қиз боланинг ёши»,
रोटी की चाहत roTi: ki: ca:hat – «нон истеги» ва бошқалар.

Моделнинг формуласи $O. - p.(m.s.b.) - O. = A.B.$ шаклида ишлаб чиқилди.

7-модель. Ушбу моделга хос бирикмада иккита отга сўз бирикиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади. Аниқланмиш музаккар кўпликда ифодаланади.

Масалан, लड़की के हाथ laRki: ke ha:th – «қиз боланинг қўллари».

Мазкур моделнинг формуласи: $O. - p.(m.r.k.) - O. = A.B.$ деб топилди.

8-модель. Ушбу моделда ҳам отга хос иккита сўз бирикиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади. Аниқловчи ва аниқланмиш муаннас кўпликда ифодаланади.

Масалан, लोगों की जेबें logoN ki: jebeN – «одамларнинг чўнтаклари».

Мазкур моделнинг формуласи $O. - p.(m.s.k.) - O. = A.B.$ деб топилди.

9-модель. Моделда отга хос сўз билан сифатдош кўшилиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилган. Аниқланмиш музаккар бирликда келади. Масалан, महिनों का जमा mahi:noN ka: jama: - «тўлиқ ойлар».

Формуласи $O. - p. (m.r.b.) - S.d. = A.B.$ тарзида воқеланади.

10-модель. Сўроқ олмоши билан отга хос сўз бирикиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади.

Масалан, □□□□ का काम kisi: ka: ka:m – «кимнингдир иши».

Бу ерда ҳам аниқланмиш музаккар бирликда ифодаланган.

Тузилиши сўроқ олмоши + послелог (□□□□ का «кимнингдир») + от (काम «иш») = атрибутив бирикма.

Формуласи: **S.o. – p. (m.r.b.) – O. = A.B.**

11-модель. Ушбу моделда сон билан ифодаланган олмош ҳамда отга хос сўз бирикиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади:

दूसरों का शोषण *dusroN ka: shoSHan* – «бошқаларнинг зулми».

Бирикманинг формуласи қуйидагича: **s.o. – p. (m.r.b.) – O. = A.B.**

12 – модель. Отга хос сўз ҳамда равишдош билан ифодаланиб, объектли бирикмани юзага чиқаради.

Масалан, *बच्चे को लेकर* *bacche ko lekar* – «болани олиб», *कलाकारों को देकर* *kala:ka:roN ko dekar* – «санъаткорларга бериб», *जेब में रखकर* *jeb meiN rakhkar* – «чўнтакка солиб». Шуниси аҳамиятлики, гарчи ушбу бирикмалар жўналиш келишиги билан ифодаланган бўлса-да, тўлдирувчи ҳамда равишдош муносабати бўлганлиги боис шартли равишда объектли бирикмага хос деб топилди. Ваҳоланки, объектли бирикма тўлдирувчи ҳамда кесим муносабатини ифодалайди.

Моделнинг формуласи: **O. – p. – R.d. = O.B.**

13 – моделда от ва феълга хос сўзлар послелог воситасида бирикиб, объектли бирикмани воқеланади:

बाबू को भला लगा *Ba:bu: ko bhala: laga:* - «Бабуга яхши туюлди», *मज़दूर से पूछ- लिया* *mazdu:r se pu:ch liya:* «ишчидан сўраб олди», *कंधे पर उठाय़ा* *kaNdhe par uTha:ya:* - «елкасига кўтарди».

Моделнинг формуласи: **O. – p. – F. (x.m.) = O.B.**

14-модель. Ушбу модел биргалик олмоши ҳамда от билан бирикади ва тўлдирувчи-от кесим муносабатини ифодалайди:

सभी को पता *sabhi: ko pata:* – «ҳаммага маълум».

Формуласи: **B.o. – p. – O. = O.B.**

15-моделда кишилик олмоши феълга хос сўзлар билан бирикиб, объектли бирикмани ҳосил қилади.

Масалан, *इनसे पूछो* *inse pu:jho* – «булардан сўра».

Формуласи: **(K.o. – p.) – F. (b.m.) = O.B.**

Ўзбек тилида тўпланган жумла ва сўз бирикмаларидаги келишик шакллариининг таҳлили асосида қўйидагича моделлар ишлаб чиқилди:

1- модель. Иккита отга мансуб сўзлар қаратқич келишиги ёрдамида бирикиб, аниқловчи ва аниқланмиш ҳолатида бўлиб,

атрибутив бирикмани ҳосил қилади. Аниқловчи атоқли от билан ифодаланади. Мисолларнинг аксарит қисми айнан шу моделга хосдир.

Масалан, *Ҳожининг қорни, Ҳожининг кўзи, Орзиқулнинг келини, Қодиралининг ўғли, Тоғжихоннинг кулиши, Ҳожси бобонинг ақли, Орзиқулнинг сўзи, Ҳожининг эси* ва ҳ.к.

Ушбу моделнинг формуласи: $(a.O.+q) - O = A.B.$

2-модель ҳам атрибутив бирикмага хос бўлиб, биринчи моделдан аниқловчининг турдош от билан ифодаланиши орқали фарқланади.

Масалан, *итваччанинг қулоғи, тўннинг енги, меҳмоннинг кўнгли, эшикнинг тутқичи* ва ҳ.к.

Бу моделнинг формуласи: $(t.O.+q.) - O = A.B.$

3- модель ҳам атрибутив бирикмага хос мисолларга мансуб. Бу ерда аниқловчи кишилиқ олмоши+қаратқич келишиги, аниқланмиш отга доир сўзлар билан ифодаланган: *сенинг заводинг, унинг қўли* каби.

Моделнинг кўриниши: $(K.o.+q.) - O = A.B.$

4-моделда гумон олмоши+қаратқич келишиги ҳамда от аниқловчи-аниқланмиш муносабатига киришиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади: *бировнинг кўнгли, бировнинг иши* ва ҳ.к.

Бундай мисолларнинг модели $(G.o.+q.) - O. = A.B.$ тарзида белгиланди.

5-модель. Ушбу моделга хос бирикмада ўзлик олмоши ҳамда отга оид сўзлар бирикуви натижасида атрибутив бирикма ҳосил бўлади: *ўзининг бўлими*.

Мазкур моделнинг формуласи: $(O'.o.+q.) - O = A.B.$

6-моделда кўрсатиш олмоши ва от туркуми бирикиб, атрибутив бирикмани ҳосил қилади: *бунинг натижаси, бунинг ҳикмати* каби.

Формуласи: $(Ko'.o.+q.) - O = A.B.$

7-модель. Мазкур моделда атоқли от ҳамда феъл туркумига мансуб сўзлар бирикиб, предикатив бирикмани ҳосил қилади. Феъл хабар майли билан ифодаланган: *Мурод кулди, Мурод тўхтади* каби.

Формуласи: $a.O. - F. (x.m.) = P.B.$

8-моделда от + тушум келишиги ҳамда феълга оид сўз бирикиб, объектли бирикмани ҳосил қилади, яъни тўлдирувчи ва кесим муносабати ифодаланади.

Масалан, *қулогини ушлади, ҳақоратни ишлатди, эшикни очди, деворларни чертди* ва ҳ.к.

Мазкур моделнинг формуласи **(O. + q.) – F.x.m. = O.B.** тарзида белгиланди.

9-модель. Ушбу моделда ҳам объектли бирикма келтирилган бўлиб, 8-моделдан фарқли жиҳати шуки, кесим инкор шаклда қўлланган.

Масалан, *гапни айтмади* каби.

Формуласи: **(O. + q.) – F.x.m.i.sh. = O.B.**

3.3.1. -жадвал

Тиллар	Атрибутив бирикма	Предикатив бирикма	Объектли бирикма
Ҳиндий тили	50%	46%	4%
Ўзбек тили	60%	10%	30%

Жадвалдан кўринадики, ҳиндий тилида атрибутив бирикманинг махсулдорлиги анча юқори, кейинги ўринларда предикатив ҳамда объектли бирикмалар туради. Қолаверса, мазкур тилдаги моделлар хилма хиллиги билан ҳарактерланади. Бунинг асосий сабаби ҳиндий тили аналитик тил бўлиб, унда воситали-воситасиз шаклларнинг мавжудлиги, отларга жинс грамматик категориясининг ҳослигидир. Кўринадики, келишик шакллари ҳисобланган послелоглар ўзлари бирикиб келаётган отларнинг жинс ҳамда сонига қараб шаклан мослашади.

Ўзбек тилида ҳам атрибутив бирикманинг махсулдор эканлиги кузатилди, кейинги ўринларда предикатив ҳамда объектли бирикмалар жойлашади. Ўзбек тилида предикатив бирикманинг ҳиндий тилига нисбатан торроқ доирада қўлланиши тўпланган ашёвий мисоллар таҳлили натижасида маълум бўлди. Бунинг асосий сабаби ҳиндий тилидаги ўтимли ҳамда ўтимсиз феълларнинг синтактик жиҳатидан ўзига хос тарзда қўлланишидир.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида келишик турлари сон жиҳатидан фарқ қилса-да, айрим келишикларда маъно-муносабатга кўра,

муштараклик кузатилди. Жумладан, бош, тушум, ўрин-пайт ва чиқиш келишик шаклларида келган сўзлар полифункционал хусусиятига биноан изоморфизм ҳодисасидадир.

Тиллардан бирида аналитик, иккинчисида агглютинативлик устунлик қилса-да, келишик шаклларининг гапдаги функционал структураси кўп ҳолларда айнан мос тушиши кузатилди.

Ҳиндий тилида келишикларнинг аналитик, ўзбек тилида эса фақат агглютинатив усулда ифодаланиши кузатилди.

Ҳиндий тилидаги аксарият келишик шаклларининг вазифавий жиҳатдан ўзбек тилидаги кўмакчиларга мос тушиши аниқланди. Ваҳоланки, эски ўзбек тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам келишик шакллари вазифасини кўмакчилар бажариши мумкин. Бироқ маъно кўмакчилар билан ифодаланганда нисбатан аниқроқ бўлган.

Сўз бирикмаларининг семантик таҳлили натижасида ҳиндий тилида атрибутив бирикма махсулдорлиги билан етакчиликка эгалиги, кейинги ўринларда предикатив ҳамда объектли бирикмалар туриши маълум бўлди. Ўзбек тилида эса ҳиндий тилидан фарқли ўлароқ предикатив бирикманинг нисбатан тор доирада ишлатилиши ва каммаҳсуллиги кузатилди. Бунинг асосий сабаби тиллардаги гап структурасининг хусусиятига боғлиқ. Объектли бирикмалар нисбатан кўплиги билан алломорфизм ҳодисасини воқеланади.

Сўз бирикмаларининг маъновий таҳлили ҳар икки тилда бош, тушум ҳамда қаратқич келишикларининг махсулдор эканлигини кўрсатди.

ХУЛОСА

Иккала тилда ҳам от туркумига хос сон ва келишик категориясига доир кўплаб илмий ишлар олиб борилган. Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги от сўз туркумидаги сон ва келишик категориялари илк бор чоғиштира-типологик метод нуқтаи назардан ўрганилди. Мазкур тадқиқотда ҳиндий ва ўзбек тилларига оид аниқ масала таҳлилга тортилди, унинг ўзига хос жиҳатлари атрофлича ёритилди ва қуйидаги тўхтамларга келинди:

1. Биринчи бобида мавзуга доир кўплаб илмий-назарий адабиётларни кўриб чиқиш натижасида ҳиндий ва ўзбек тилларига хос хусусий ва умумий жиҳатлари борлиги аниқланди.

2. Иккала тилда ҳам отга хос сон грамматик категорияси икки субкатегория – бирлик ва кўпликдан ташкил топади. Тадқиқот жараёнида икки тилга хос сон грамматик категорияси нуқтаи назаридан қуйидаги типлар аниқланди:

а) тилларни яқинлаштирувчи тил фактлари – бирликдаги отлар бир хил турдаги нарсаларнинг биттасини билдиради. Бу типга кўра иккала тилда ҳам бирлик шакл ҳосил қилувчи морфема 0 га тенг.

б) тилларни нисбатан яқинлаштирувчи лисоний фактлар – танланган икки тилда ҳам отларнинг кўплик шакли асосан морфологик ва лексик усулда ясалади. Лексик усул, яъни сонга оид сўзлар билан отларнинг кўплик шакли ҳосил қилинганда, бир қарашда изоморфизмлик хусусияти кўзга ташланса-да, аслида алломорфизм ҳодисаси ифодаланади.

в) тилларни узоқлаштирувчи тил фактлари – ҳиндий тилида жинс грамматик категориясининг мавжудлиги боис отларнинг кўплик шакли ўзбек тилидан фарқли ясалади. Ҳиндий тилида отларнинг музаккар ва муаннас жинсига қараб, кўплик шакл ҳосил қилувчи морфемалар турлича бўлади. Ушбу фактга биноан ҳиндий тили ўзбек тилида кузатилмайдиган бир хусусиятга эга, яъни отларнинг кўплик шакли ҳосил қилинганлиги оқибатида айрим сўзларда фузия ҳодиса кузатилади. Ўзбек тилида отларнинг кўплик шакли ҳосил қилинганда бундай ҳодиса кузатилмайди.

3. Тадқиқот жараёнида келишиқ грамматик категорияси нуқтаи назаридан қуйидаги типлар аниқланди:

а) яқинлаштирувчи тил фактлари – яъни ҳиндий ва ўзбек тилларидаги бош, тушум, чиқиш, қаратқич ва ўрин-пайт келишиқлари ва уларнинг кўрсатгичлари орасида бевосита ва билвосита ўхшашликлар мавжуд.

б) нисбатан яқинлаштирувчи тил фактларига кўра, ҳиндий тилидаги биргалиқ ҳамда жўналиш келишиқлари ўзбек тилидаги келишиқ шакллари билан эмас, шу тилдаги кўмакчиларга яқин туриши билан нисбатан яқинлаштирувчи типни ташкил қилади;

в) тилларни узоқлаштирувчи тил фактларга кўра, ҳиндий тилида келишиқ деб тан олинган мурожаат келишиғи, ўзбек тилида мавжуд эмас. Ҳиндий тилида мурожаат келишиғи бажарадиган вазифа ўзбек тилида ундов сўзларга тенг келади.

4. Икки тилдаги ашёвий (аутентик) материаллар тадқиқи натажаларига структур типологик жиҳатдан тилшунослиқдаги $O + s. (gr.) + k (gr.)$ моделини асос қилиб олсак,

	ҳиндий тилида	ўзбек тилида
1.	$O (o'. - o'.s.) + s (gr.) - k. (gr.)$	$O + s. (gr.) + k (gr.)$
2.	$O m..s.b.+s (0 gr.) +k (0 gr.)$	$O b. + s (0 gr.) + k (0 gr.)$
3.	$O m..s.k.+s (0 gr.) - k (0 gr.)$	$O b. + s (gr.) + k (0 gr.)$
4.	$O m..s.b.+s (0 gr.) - k (gr.)$	$O k. +s (0 gr.) + k (gr.)$
5.	$O m..s.k.+s (gr.) - k (gr.)$	$O k. + s (gr.) + k (gr.)$
6.	$O m.r.b. + s (0 gr.) - k (0 gr.)$	
7.	$O m.r.k. + s (gr.) - k (0 gr.)$	
8.	$O m.r.b. + s (0 gr.) - k (gr.)$	
9.	$O m.r.k. + s (gr.) - k (gr.)$	

тарзида хусусийликка ўзгариши намоён бўлади. Бундай моделларга мувофиқ ҳиндий тилидаги отлар ўзгарувчан ва ўзгармас ҳамда музаккар ва муаннас жинсга мансубдир. Иккала тилда отлар бирлик – кўплик, ҳамда воситасиз – воситали шакллarga кўра қарама-қаршиланади. Лекин ўзбек тилида отлар ўзгарувчан ва ўзгармас турларга бўлинмайди, жинс грамматик категорияси мавжуд эмас. Мазкур моделларга кўра, ҳиндий ва ўзбек тилларидаги сон ва келишиқ грамматик категориялари структур типологик жиҳатдан ўзаро алломорфизм ҳолати

устунлик қилишини кўрсатади. Шундай бўлишига қарамай айрим изоморфизм ҳолатлари ҳам кузатилади. Бошқача айтганда, икки тил ўртасида узоқлаштирувчи (расхождение) тил фактлари етакчилик қилиб, яқинлаштирувчи (схождение) тил фактлари нисбатан камроқдир. Бунинг асосий сабаби тилларнинг типологик жиҳатдан турли гуруҳларга мансублиги бўлиши мумкин. Бироқ танланган тилларда яқинлаштирувчи тил фактлари ҳам талайгина. Шунинг учун тадқиқотга назарий ва амалий нуқтаи назардан чоғиштира структур типологик жиҳатдан ёндошиш жуда муҳим. Кўринадик, ҳиндий тили ўзбек тилига нисбатан мураккаб структур типологик характерга эга.

5. Семантик жиҳатдан тилшуносликда $O + s.$ (*monofunksionallik, polifunksionallik, transpozitsiya*) + $k.$ (*kelishik skakllarining ma'nolari*) модели назарда тутилса, иккала тилда ҳам сон ва келишик грамматик категориясининг ички жиҳатдан ифодаланиши, яъни уларнинг маъно ва вазифаларига кўра кўпроқ изоморфизм, яъни муштараклиги кўзга ташланади. Ҳар икки тилда сон грамматик категориясининг тўғри ва кўчма маънода қўлланиши, яъни транспозиция ҳолатда эканлиги, монофункционаллиги мос тушади. Бироқ полифункциялик нуқтаи назаридан, ҳиндий тилида сон грамматик категорияси торроқ доирада ишлатилса, ўзбек тилида ниҳоятда кенг кўламда қўлланилади. Бунга сабаб тил тараққиётига маданий-тарихий фактларнинг таъсири бўлиши мумкин. Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги келишиклар мисолида сўз бирикмаларининг маъновий таҳлили натижасида, иккала тилда ҳам бош, тушум ҳамда қаратқич келишикларининг махсулдор эканлиги аниқланди.

6. Функционал типологияга кўра, тилшуносликда $O + s.$ (*morf.*) + $k.$ (*sint.*) моделига таянилса, иккала тилда ҳам сон морфологик, яъни бир бирига қиёсан олинadиган икки грамматик маънолар қарама-қаршиланади, келишик эса синтактик, яъни асосида ётувчи маъносига кўра бирлашиб, синтактик муносабатни кўрсатиш учун хизмат қилади. Қолаверса, иккала тилнинг грамматик тизимида сон ва келишик категориялари етакчилик қилади.

Демак, ҳиндий ва ўзбек тилларида сон ва келишик грамматик категорияларининг уч ёқлама, яъни структур, семантик, функционал жиҳатдан чоғиштира-типологик тадқиқи шуни кўрсатадики, танланган тиллар структур хусусиятига кўра, кўпроқ алломорфизм ҳодисасини ифодалайди. Мазкур грамматик категориялар семантик ва функциявий ҳолатига кўра изоморфизмлик хусусиятига эгадир.

ГЛОССАРИЙ

Юқорида айтиб ўтилганидек, генетик ва типологик жиҳатидан турли тил гуруҳларига мансуб шарқ тилларини чоғиштирма-типологик аспектда таҳлил этиш шарқшуносликда янги йўналишни бошлаб бермокда. Гарчи ҳиндшунослик соҳасида кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб борилган бўлса ҳам ўзбек тили билан шарқ тили грамматик сатҳда илк бор чоғиштирилмокда. Шу жиҳатдан олиб қаралганда мазкур монография ва унинг сўнгида келтирилган глоссарий жуда муҳим. Тадқиқотни амалга ошириш жараёнида замонавий ҳиндий тили грамматикаси билан боғлиқ ўзбек тилида ёзилган илмий-назарий манбалар деярли йўқлиги сабабли соф ҳиндий тилидаги назарий манбалардан кўпроқ фойдаланишга тўғри келинди. Ўз навбатида ҳиндий тилидаги грамматик атамаларнинг ўзбекча муқобил вариантини топишда кўпгина қийинчиликлар учради. Шу нуқтаи назардан келгусидаги ҳиндшунослик билан боғлиқ грамматик тадқиқотлар учун мазкур глоссарийни тузиш муҳим ва долзарб ҳисобланади.

Глоссарийдаги сўзлар монография ёзиш жараёнида учраган илмий лингвистик атамалардир. Улар асосан ҳиндшунос назариётчиларнинг ҳиндий тилида ёзилган асарларидан олинди. Жумладан, आचार्य किशोरीदास वाजपेयी – हिन्दी निरुक्त व्याकरण – दिल्ली, 1981; भोलानाथ तिवारी – हिन्दी भाषा – इलाहाबाद, 1972; वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003; विजय पल सिंह – सामान्य हिन्दी – दिल्ली, 1989; विजयराघव रेड्डी – हिन्दी तेलुगु संज्ञा पदबंध (व्यतिरेकी अध्ययन) – आगरा केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1987; एच. देंकिमी – हिन्दी और मिज़ो भाषा की व्याकरणिक कोटियों का व्यतिरेकी अध्ययन – आगरा, 2013; दुर्योधन महाराणा – हिन्दी ओड़िया व्याकरणिक कोटियाँ – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1984; धीरेन्द्र वर्मा – हिन्दी भाषा का विकास – दिल्ली 1962; इंद्र चन्द्र शास्त्री – हिन्दी व्याकरण – दिल्ली, 1976; लक्ष्मीबाई बालचंद्रन – हिन्दी का कारक व्याकरण – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1988; पृथ्वीनाथ पाण्डेय – आधुनिक हिन्दी व्याकरण – दिल्ली, भारतीय पुस्तक परिषद, 2015; रामलाल वर्मा –

हिन्दी असमीया: व्याकरणिक कोटियाँ (व्यतिरेकी अध्ययन) – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1986; रामराजपल द्विवेदी – हिन्दी व्याकरण शब्दकोश – दिल्ली, 2000; रविंद्रानाथ श्रीवास्तव, शारदा भसीन – प्रयोजना मुल्क हिन्दी व्याकरण, 1983; सत्यनारायण सी. एस. – हिन्दी व्याकरण तथा निबन्ध, नई दिल्ली, एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी, 1987; हरिवंश सिंह – कारक व्याकरण की दृष्टि से हिन्दी परसर्ग विचार – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 2003 каби илмий-назарий асарларда учраган грамматик терминлар олинди. Танлаб олинган грамматик терминлар рус хиндшунос олими В.М. Бескровний тахрири остида нашр этилган икки томлик “Ҳиндийча-русча луғат” асосида тартибга солинди ва текширилди. Сўзларнинг ўзбекча муқобил варианты “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” ҳамда А. Ҳожиёвнинг “Тилшунослик терминлари изоҳли луғати” га биноан танланди.

Ишда учраган атамалар ҳинд алифбоси тартиби асосида шакллантирилди. Сўзларнинг транскрипцияси, жинси ва этимологияси кўрсатилди.

№	Ҳиндийча	Жинси / ЭТИМОЛОГИ ЯСИ	Транскрипция	Ўзбекча
अ				
1.	अंग-संस्थान	музаккар S.	<i>aNg-saNsTa:n</i>	морфология
2.	अंत-सर्ग	музаккар S.	<i>aNtsaRg</i>	ички флексия
3.	अंस्थ	музаккар S.	<i>aNtsTha</i>	ярим унли
4.	अकर्मक	музаккарS .	<i>akmark - kriya:</i>	ўтимли - феъл
5.	अकारांत	S.	<i>aka:ra:Nt</i>	“а” билан тугайдиган сўз
6.	अधिकार	музаккарS .	<i>adhika:r</i>	асосий қоида
7.	अधिकरण	музаккар S.	<i>adhikaraN</i>	ўрин-пайт келишиги
8.	अधिकार्थ	S.	<i>adhika:arTh</i>	кўп маънолилиқ
9.	अनेकाक्षर	S.	<i>aneka:kshar</i>	кўп бўғинли
10.	अन्यपुरुष	музаккар S.	<i>anyapuruSH</i>	учинчи шахс
11.	अन्वय	музаккар S.	<i>anvay</i>	гапда сўзлар тартиби
12.	अपदान कारक	музаккар S.	<i>apa:da:n ka:rak</i>	чиқиш келишиги
13.	अयोगात्मक	S.	<i>ayoga:tmak</i>	аналитик
14.	अर्थगत	S.	<i>arthgat</i>	семантик
15.	अर्थ - घटक	музаккар S.	<i>arthghaTak</i>	морфема
16.	अर्थ - तत्व	S.	<i>arth tatv</i>	семантема, семема
17.	अर्थ - विज्ञान	S.	<i>arth vigya:n</i>	семантика
18.	असावर्ण्य	музаккар	<i>asavarNya</i>	диссимиляция

		S.		
आ				
19.	आकर – भाषा	मुयान्नास S.	<i>a:kar-bha:SHa:</i>	ўзлашган лексика
20.	आधिकायसूचकाव स्थ	मुयान्नास S.	<i>a:dhikyasu:cha ka:vastha:</i>	қиёсий даража
21.	आर्थी	S.	<i>a:rthi:</i>	семантик
22.	आसन्न – भूत	मुयान्नास S.	<i>a:sann –bhu:t</i>	ҳозирги туғалланган замон
इ				
23.	इकारांत	S.	<i>ika:ra:Nt</i>	“и” билан туғаган сўз
24.	इच्छार्थक	музаккарS .	<i>iccha:rthak</i>	истак майли
उ				
25.	उकारांत	S.	<i>uka:ra:Nt</i>	“у” билан туғаган сўз
26.	उत्तर – पुरुष	मुयान्नास S.	<i>uttar-puru:SH</i>	учинчи шахс
27.	उत्तम – पुरुष	музаккар S.	<i>uttam-puru:SH</i>	биринчи шахс
28.	उच्चारण	музаккар S.	<i>uchchara:raN</i>	талаффуз
ऊ				
29.	एकप्रणालिक	S.	<i>ekpraNa:lik</i>	бир тизимли
30.	एकवचन	музаккар S.	<i>ekvachan</i>	бирлик
क				
31.	करता कारक	S.	<i>karta: ka:rak</i>	бош келишик
32.	करण कारक	S.	<i>karaN ka:rak</i>	воситали келишик
33.	कर्म कारक	S.	<i>karm ka:rak</i>	тушум келишиги
34.	कारक	музаккар	<i>ka:rak</i>	келишик

		S.		
35.	कारक – रचना	муаннас S.	<i>ka:rak-rachna:</i>	турланиш
36.	काल –रचना	муаннас S.	<i>ka:l-rachna:</i>	замон
37.	कालवाचक	S.	<i>ka:lva:chak</i>	замон
38.	क्रिया	муаннас S.	<i>kriya:</i>	феъл
39.	क्रिया – विशेषण	музаккар S.	<i>kriya: visheSHaN</i>	равиш
40.	क्रियावाचक संज्ञा	S.	<i>kriya:va:chak, saNgya:</i>	отлашган феъл
41.	क्षेत्रवाची		<i>kshetrva:chi:</i>	топонимик
ख				
42.	खंडीकरण	музаккар S.	<i>khaNDi:karaN</i>	сегментация
43.	खंडीय	S.	<i>khaNDi:ya</i>	сегмент
44.	खंडेतर	S.	<i>khaNDetar</i>	суперсегмент
ध				
45.	धातु	муаннас S.	<i>dha:tu</i>	ўзак
46.	ध्वनि	муаннас S.	<i>dhvani</i>	овоз
प				
47.	पुल्लिंग		<i>pulling</i>	музаккар
ब				
48.	बहुवचन	музаккарS .	<i>bahuvachan</i>	кўплик
भ				
49.	भविष्य – काल	музаккарS .	<i>bhaviSHyat ka:l</i>	келаси замон
50.	भाववाचक संज्ञा	муаннас S.	<i>bha:vva:chak sangya:</i>	мавҳум от
51.	भूत – काल	музаккарS	<i>bhu:tka:l</i>	ўтган замон

		.		
ल				
52.	लिंग	मुझककपS .	<i>Ling</i>	जलनस
व				
53.	वकन	मुझककपS .	<i>Vachan</i>	सल
54.	वरुण	मुझककपS .	<i>varN</i>	तलवलुश
55.	वरुण – डललल	डुललनलस S.	<i>varN-ma:la:</i>	लललललुडु
56.	वतुतडलन – कलल	मुझककपS .	<i>vartma:n ka:l</i>	खुललरुगल डलडलन
57.	वलकुकु	S.	<i>va:chya</i>	तलवलुश
58.	वलडकुतल	डुललनलस S.	<i>Vibhakti</i>	लुललकुतल, डुललललुग, कुडुडलकुतल
59.	वलडकुतल - डुरतुडुड	मुझककपS .	<i>vibhakti – pratyay</i>	कलललललकु कुडुडलडलललरल, लुललल कुडुडलडलललरल
60.	वलडकुतल – रललत	मुझककपS .	<i>vibhakti rahit</i>	वलसलतलसलड
61.	वलडकुतल – सललत	मुझककपS .	<i>vibhakti sahit</i>	वलसलतलल
62.	वलशलषण	मुझककपS .	<i>visheSHaN</i>	सलललत
63.	वडुडलकन	मुझककपS .	<i>Vyanjan</i>	लुनडुलश
64.	वुडलकलरण	मुझककपS .	<i>vya:karaN</i>	गुरलडुडलतलकल
65.	वलडलरलतलरुतुथक डल वललुड शडुड	मुझककपS .	<i>vipri:ta:rthak ya: vilom shabd</i>	लनुतलनलड
स				
66.	सलखुडलवलकक	S.	<i>sankhya:va:ch</i>	सल

	विशेषण		<i>ak visheSHaN</i>	
67.	संज्ञा	मुзакकापS .	<i>sangya:</i>	от
68.	संज्ञा का विकारी रूप	मुзакकापS .	<i>sangya: ka: vika:ri: rup</i>	отнинг грамматик шакли
69.	सर्वनाम	मुзакकापS .	<i>sarvna:m</i>	олмош
70.	संबंधसूचक	S.	<i>sambandh su:chak</i>	कूмакчи, препозиция
71.	संयुक्त क्रिया	S.	<i>sanyukt kriya:</i>	कूश्मा феъл
72.	समुच्चय बोधक	S.	<i>samuchchay bodhak</i>	боғловчи
73.	स्त्रि - लिंग	मुзакकापS .	<i>srti:ling</i>	муаннас
74.	स्वर	मुзакकापS .	<i>svar</i>	унли

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

1. **AB** – атрибутив бирикма
2. **OB** – объектли бирикма
3. **PB** – предикатив бирикма
4. **O** – от
5. **a.o.** – атоқли от
6. **t.o.** – турдош от
7. **S** – сифат
8. **F** – феъл
9. **R** – равиш
10. **B.o.** – биргалик олмоши
11. **O'.o.** – ўзлик олмоши
12. **Ko'.o.** – кўрсатиш олмоши
13. **G.o.** – гумон олмоши
14. **s.o.** – сон билан ифодаланган олмош
15. **K.o.** – кишилик олмоши
16. **S.o.** – сўроқ олмоши
17. **R.d.** – равишдош
18. **S.d.** – сифатдош
19. **m.s.b.** – муаннас бирлик
20. **m.r.b.** – музаккар бирлик
21. **m.s.k.** – муаннас кўплик
22. **m.r.k.** – музаккар кўплик
23. **i.m.** – истак майли
24. **b.m.** – буйруқ майли
25. **x.m.** – хабар майли
26. **U.s.** – ундов сўз
27. **K.s.** – кўплик сон
28. **p.** – послелог
29. **q.** – қўшимча
30. **h.n.** – ҳаракат номи
31. **i.sh.** – инкор шакл
32. **s.** – сон грамматик категорияси
33. **k.** – келишиқ грамматик категорияси
34. **gr.** – граммема
35. **o'.** – ўзгарувчан
36. **o'.s.** – ўзгармас

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Илмий адабиётлар

1. Абдуазизова Д.А. Сравнительно-типологический анализ паралингвистических средств (на материале английской, узбекской и русской вербальной и невербальной коммуникации): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Т., 1997. – С. 21.
2. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология, 1-том. -Т.: Фан, 1975. – Б. 612.
3. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б. 320.
4. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Адиньяева А. С. Сравнительная характеристика категорий имени существительного татарского и русского языков: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. – М., 2011. – С. 24.
6. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б. 175.
7. Азизов О., Сафаев А., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – Б. 256.
8. Асқарова М.А., Саидниёзова Х.М. «Бир» сўзининг қўлланиши ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг айрим масалалари. Илмий асарлар. – Т, 1972. – Б. 42-45.
9. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1976. – С. 487.
10. Баранников А.П. Хиндустани (хинди и урду). – М.: Изд-во лит.ры на иностр. яз., 1956. – С. 239.
11. Баранников А.П. Краткий грамматический очерк хинди. Прил. К «Хинди-русский словарь». – М.: Изд-во лит.ры на иностр. яз., 1959. – С. 1123-1167.
12. Баранников П.А. Проблемы хинди как национального языка. – Ленинград, Наука, 1972. – С. 127.
13. Бархударов Л.С.Очерки по морфологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1975. – С. 156.
14. Бархударова Л.А. К вопросу о падежной категории в индоарийских языках; Падежные формы в функции

- подлежащего и дополнения в маратхи // Индийская и иранская филология. – М.: Наука, 1976. – 12-27.
15. Бегизова Х.Б. Лексические и грамматические особенности английских заимствований в хинди: Автореф. дис. ...канд. пед.наук. – М., 1973. – С. 34.
 16. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Т., 1979. – Б. 209.
 17. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюрской письменности, – Фрунзе, 1959. – С. 220.
 18. Буранов Дж.Б. Типологические категории и сравнительное изучение языков: Автореф. дис. ... докт. филол. Наук. – М., 1979. – С. 48.
 19. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – С. 283.
 20. Виноградов В.А. Типология // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2002. – С. 512.
 21. Гуру К. Грамматика хинди. Часть I. Пер. С хинди Г.А. и Р.И.Баранниковых. Под ред. и с предисл. Проф. Б.А.Ларина. – М.: Изд-во иностранной лит.ры, 1957. – С. 236.
 22. Гуру К. Грамматика хинди. Часть II. Пер. С хинди Г.А. и Р.И.Баранниковых. Под ред. И с предисл. Проф. Б.А.Ларина. – М.: Изд-во иностранной лит.ры, 1962. – С. 522.
 23. Дадабоев Ҳ. Луғатда эркак ва аёл жинсининг ифодаланиши. «Девону луғотит турк» нинг тил хусусиятлари. – Т., 2017. – Б. 37-55.
 24. Докулил М.К. Вопросы морфологических категории // Вопросы языкознания. 1967. №6. – С. 5-6.
 25. Дурнов Н.Н. Грамматический словарь (грамматические и лингвистические термины). – М.: Педагогика, 1974. – С. 304.
 26. Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. Часть II. – М.: Наука, 1986. – С. 210.
 27. Елизаренкова Т.Я. Индийские (индоарийские) языки. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2002. – С. 512.
 28. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов, – М.: Пилигрим, 2010. – С. 488.

29. Зализняк А.А. Грамматические очерк санскрита. – В.А.Кочергина Санскритско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1978. – С. 787-895.
30. Зикриллаев Ҳ. Ўзбек тили морфологияси. – Бухоро, 1994. – Б. 203.
31. Зиёева И. Келишик аффиксларининг функционал алмашинувларига доир. – Т., 1958.
32. Зограф Г.А. Морфологический строй новых индоарийских языков. – М.: Наука, 1979. – С. 156.
33. Зограф Г.А. Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала. – М.: Изд. вослит. 1960. – С. 134.
34. Зограф Г.А. Языки Южной Азии. – М.: Наука, 1990. – Б. 209.
35. Иноятлов Т. Бош келишикнинг вазифалари. – Т., 1971. 114.
36. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 256.
37. Каримов А.А. Хитой тили сон категориясининг назарий аспекти ва типологик ёндашув // Шарқшунослик, 2016 йил, 1-сон. – Б. 19-23.
38. Катенина Т.Е. Язык хинди. – М: Издательство восточной литературы, 1960, – С. 103.
39. Катенина Т.Е. Очерк грамматики языка хинди. Прил. к «Русско - хинди словарю». – М.: Изд-во лит.ры на иностр. яз., 1957. – С. 1308-1310.
40. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевые мышление. – М.: Наука, 1972. – С. 165.
41. Кан Кай Концептуальные смыслы грамматических категорий русского имени существительного на фоне китайского языка: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. – М., 2019. – С. 26.
42. Комилов З.С. Опыт контрастивного изучения деепричастных форм в языках бенгали и хинди: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. – Т.,1995. – С.34.
43. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику, пер.с.англ. – М.: Наука, 1978. – С. 340.
44. Липеровский В.П. Именные части речи языка хинди. – М.: ГРВП, 1978. – С. 168.

45. Липеровский В.П. Части речи как грамматические классы слов в хинди // Части речи. Теория и типология. – М.: ГРВЛ, 1990. – С. 119-137.
46. Липеровский В.П. Прямой падеж имени существительного и функция субъекта действия в хинди // Индийское языкознание. – М.: ГРВЛ, 1978. – С. 135-142.
47. Липеровский В.П. О категории числа существительных в хинди // Учебные записки Московского государственного института международных отношений. Вопросы языка и литературы. Вып. 7 (индийские языки). – М.: 1971. – С. 190-195.
48. Липеровский В.П. О денотативной значимости категории рода имен существительных языка хинди // Проблемы семантики. – М.: ГРВЛ, 1974. – С. 214-220.
49. «Лингвистический энциклопедический словарь» под редакцией В.Н.Ярцевой, – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 105.
50. Лукина Н. Ю. Роль грамматических средств в формировании языковой картины мира: На материале грамматических категорий имени существительного в русском и английском языках: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. – М., 2003. – С. 25.
51. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 149.
52. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Иностранной литературы, 1960. – С. 435.
53. Мухаммеджанов Р. Падежи, послелог, предлоги в языках хинди и урду // Вопросы филологии стилистики и грамматики восточные языков, – Т., 1972.
54. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 160.
55. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников, ИВЛ – М., 1960. – С. 87.
56. Нурматов С.С. Ҳиндий ва сингал тилларидаги соннинг морфологик хусусиятлари: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Т., 2005. – Б. 42.

57. Общие языкознание. Методы лингвистических исследований. – М.: Наука, 1973. – С. 260.
58. Расулов Р. Чиқиш келишиги. – Андижан, 1957. 107.
59. Расулов И. Отнинг грамматик категориялари. Танланган асарлар. II жилд. – Т.: Мумтоз сўз, 2015. – Б. 127-153.
60. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тили келишигини таснифлаш ҳақида. – Т., 1969.
61. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2009. – Б.254.
62. Сигорский А.А. Падежная система хинди как нечеткая структура // Восточные языки и культуры: материалы II Международной научной конференции, – М., 2008. – С. 74-78.
63. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – С. 224.
64. Сятковский С. Синхронно - сопоставительное языкознание и преподавание иностранных языков // Международная научная конференция «Язык и культура». Тез. докл. – М., 2001. – С. 342.
65. Турниёзов Н., Раҳимов А. Ўзбек тили. Самарқанд, Самарқанд давлат чет тиллари институти, 2006. – Б. 173.
66. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология. Лексикология. –Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б. 400.
67. Ульциферов О.Г. Словосочитания в хинди. – М.: Наука, 1971. – С. 349.
68. Успенский Б.А. Структурная типология языков. – М.: Наука, 1965. – С. 286.
69. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. – Т., 1930.
70. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.: Фан, 1965. – Б. 144.
71. Қаюмов К. «Қутадғу билиг» тилида келишик категорияси: фил.ф.н. ... дисс.автореф. – Т., 1962. 32.
72. Қодиров З. Ўзбек тилида грамматик категорияларни систем таҳлил қилиш (келишик категорияси): Филол. фан. номз...дисс. автореф. – Самарқанд, 1993.

73. Холманова З.Т. Тилшуносликка кириш. – Т.: ЎзМУ, 2007. – 177.
74. Чандра Капила Имя существительное в русском языке как объект изучения говорящими на хинди и английском языках: Морфологический аспект: Автореф. дис. ...канд. пед.наук. – М., 2003. – С. 27.
75. Чаттержий С.К. Введение в индоарийское языкознание. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1977, – С. 256.
76. Чернышев В.А. Диалекты и литературный хинди. – М.: Наука, 1969. – С. 101.
77. Чернышев В.А. Синтаксис простого предложения в хинди. – М.: Наука, 1965. – С. 232.
78. Шоматов О.Н. Лексико-грамматический очерк языка дакхини XVII в.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1966. – С. 34.
79. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. 3-қисм. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. – Б. 92.
80. Шоматов О.Н. Ҳиндий тили меъёрий грамматикаси. 1-қисм. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б. 112.
81. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики, Т.: Фан, 2007. – С. 127.
82. Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. В.кн.: Типология грамматических категорий. – М.: Мещаниновские чтения. 1975. – С. 713.
83. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-том. – Т., 2002. – Б. 704.
84. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 4-том. – Т., 2003. – Б. 704.
85. Ўзбек тили грамматикаси. Т. I. Морфология. -Т: Фан, 1975. – Б. 610.
86. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т., 2006, 2008. (онлайн)
87. Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар. СССР ФА Ўзбекистон филиалининг асарлари. 11 серия. Филология. 2-китоб. – Т., 1941.

88. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – Б. 216.
89. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясаши шининг назарий масалалари. – Т.: Фан, 2010. – Б. 256.
90. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминлари изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б. 165.
91. आचार्य किशोरीदास वाजपेयी – हिन्दी निरुक्त व्याकरण – दिल्ली, 1981. – पृ० 100.
92. भोलानाथ तिवारी – हिन्दी भाषा – इलाहाबाद, 1972. – पृ० 709.
93. वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003. – पृ० 406.
94. विजय पल सिंह – समान्य हिन्दी – दिल्ली, 1989. – पृ० 296.
95. विजयराघव रेड्डी – हिन्दी तेलुगु संज्ञा पदबंध (व्यतिरेकी अध्ययन) – आगरा केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1987. – पृ० 184.
96. एच. देंकिमी – हिन्दी और मिज़ो भाषा की व्याकरणिक कोटियों का व्यतिरेकी अध्ययन – आगरा, 2013, – पृ० 255.
97. दुर्योधन महाराणा – हिन्दी ओड़िया व्याकरणिक कोटियाँ – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1984. – पृ० 251.
98. धीरेन्द्र वर्मा – हिन्दी भाषा का विकास – दिल्ली 1962. – पृ० 344.
99. इंद्र चन्द्र शास्त्री – हिन्दी व्याकरण – दिल्ली, 1976.
100. लक्ष्मीबाई बालचंद्रन – हिन्दी का कारक व्याकरण – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1988. – पृ० 45.
101. पृथ्वीनाथ पाण्डेय – आधुनिक हिन्दी व्याकरण – दिल्ली, भारतीय पुस्तक परिषद, 2015. – पृ० 405.
102. रामलाल वर्मा – हिन्दी असमीया: व्याकरणिक कोटियाँ (व्यतिरेकी अध्ययन) – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 1986. – पृ० 262.
103. रामराजपल द्विवेदी – हिन्दी व्याकरण शब्दकोश – दिल्ली, 2000. – पृ० 134.
104. रविंद्रानाथ श्रीवास्तव, शारदा भसीन – प्रयोजना मुलक हिन्दी व्याकरण, 1983. – पृ० 76.
105. सत्यनारायण सी. एस. – हिन्दी व्याकरण तथा निबन्ध, नई दिल्ली, एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी, 1987. – पृ० 119.

106. हरिवंश सिंह – कारक व्याकरण की दृष्टि से हिन्दी परसर्ग विचार – आगरा, केंद्रीय हिन्दी संस्थान, 2003. – पृ० 148.
107. Colin P. Masica the Indo-Aryan Languages, Cambridge, Cambridge University, 1991. – P. 553.
108. Suraj Bhan Singh A syntactic grammar of Hindi, Delhi, Bhanu printers, 2012. – P. 263.

Манбалар

109. प्रेमचंद – मानसरोवर – 1, दिल्ली. – पृ० 280.
110. प्रेमचंद – मानसरोवर – 2, दिल्ली. – पृ० 304.
111. Абдулла Қаҳҳор. Даҳшат. – Т.: Адабиёт учқунлари, 2018. – Б. 109.
112. Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 109.

Интернет саҳифалари

113. [www.http//indianlinguistics.ru](http://indianlinguistics.ru)
114. [www.http//bhasha.co.i](http://bhasha.co.i)
115. [www.http//jnu.com](http://jnu.com)
116. [www.arxiv.uz.](http://arxiv.uz)
117. [www.//uzkitob.uz](http://uzkitob.uz)
118. <http://www.ziyonet.uz>

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
МУҚАДДИМА	7
ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ОТ СЎЗ ТУРКУМИ ВА УНГА ХОС ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАР	8
Ҳиндий ва ўзбек тилларида отга хос грамматик категориялар тавсифи ва таснифи	8
Ҳиндий ва ўзбек тилларида отга хос сон грамматик категориясининг ўрганилиши	21
Ҳиндий ва ўзбек тилларида отга хос келишиқ грамматик категориясининг ўрганилиши	31
ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ОТ СЎЗ ТУРКУМИГА ХОС СОН КАТЕГОРИЯСИДА ИЗОМОРФИЗМ ВА АЛЛОМОРФИЗМ ҲОДИСАСИ	52
Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги сон грамматик категорияси шаклларининг изоморфизм ҳодисаси.....	52
Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги сон грамматик категорияси шаклларининг алломорфизм ҳодисаси	65
ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ОТГА ХОС КЕЛИШИҚ КАТЕГОРИЯСИДА ИЗОМОРФИЗМ ВА АЛЛОМОРФИЗМ ҲОДИСАСИ.....	73
Ҳиндий ва ўзбек тилларида келишиқ категорияси шаклларининг изоморфизм ҳодисаси	73
Ҳиндий ва ўзбек тилларида келишиқ категорияси шаклларининг алломорфизм ҳодисаси	83
Ҳиндий ва ўзбек тилларидаги келишиқ категорияси шаклларининг семантикаси	98
ХУЛОСА	96
ГЛОССАРИЙ	100
ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР	107
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	108

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

К.А. Рахматжонова – Ҳиндий ва ўзбек тилларида сон ва келишиқ грамматик категорияларининг чоғиштирма типологияси. – Тошкент, 2022. – 120 б.

Масъул муҳаррирлар:

Ш.Б.Содиқова филология фанлари номзоди, доцент
Х.Б.Бегизова филология фанлари номзоди, доцент

Такризчилар:

Ҳ.А.Дадабоев – филология фанлари доктори,
профессор
Н.Ғ.Незомиддинов – филология фанлари доктори,
профессор
Н.Б.Ходжаева – филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

*Мазкур монография Тошкент давлат шарқшунослик
университети Кенгашининг 2021 йил 7 октябрь 2-сонли мажлис
нашрга тавсия этилган.*

Босишга рухсат этилди: 30.11.2021
Бичими 60x84 1/16 Шартли 7,5 б.т.
50 нусхада босилди. Буюртма №
Тошкент давлат шарқшунослик
университетининг кичик босмахонаси.
Тошкент, Амир Темур кўчаси, 20.

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2022